Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 95 (15533) ◆ 1995 чылдың май 23, вторник ◆ Ат салган шагы 21.50. Садар өртээ 400 рубль.

ХОВУДА АЖЫЛ ЧЫМЫШТЫГ

«Межегей» акционер ниитилелде бо хүннерде часкы хову ажылы кидин түлүк чоруп турар. Ук ниитилелдиң даргазы А. Х. Монгуштуң дыңнатканы-биле алырга, 2000 га черниң шыгын базырар турган, ол ажыл бо хүннерде дооступ турар. 2100 га черни аңдарар. соруулгалыг. Амдыызында 1000 га чер аңдартынган.

Ниитизи-биле часкы хову ажылында К-700 маркалыг 5, МТЗ маркалыг 9 трактор ажылга хаара туттунган. Оон аңгыда 20 га черге картошка олуртур планныг. Үрезин белен. 370 га суггаттыг сиген шөлүнүң 157 газы суггартынган.

Суггатчылар Олег, Юрий Монгуштар, бригадир Николай Тодояков, поварлар Любовь Ховалыг, Сесемаа Серемел, ол ышкаш механизаторлар Саяаты Куулар, Очур-оол Оюн оларның ажылы мактанчыг.

Агаар-бойдустуң байдалы дески эвес, кывар-чаар материалдар үзүктелип, артык кезектер чедишпейн турза-даа, межегейжилер часкы хову ажылын үе-шаанда доозарынга бүзүрелдиглер.

(Бистиң корр.)

ТР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ӨВҮРНҮҢ ТОРГАЛЫГГА

Өвүр кожууннуң ажыл-ишчилери эрткен чылды черле багай эвес түңнелдерлиг доозуп, ылаңгыя малдың чаш төлүн камгалап алыр, ооң баш санын өстүрер талазы-биле республикада дээре түңнелдерлиг кожууннарның бирээзи болганын билир бис. Маңаа кижи бүрүзүнүң киирген үлүг-хуузу улуг дээрзи билдингир. Экономиктиг реформаның чажыттарын амыдырал кырынга ажыглап өөренир, рынок харылзааларының берге үеинде боттарын хандыртынып шыдаар кылдыр ынчаар ажылдаары амгы үениң негелдези дээрзин көдээ ишчилер ам эки билип турарлар. Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве кайда боор, рыноктуң бергелери көдээ ишчилерниң мурнунга баажызы тыптыры берге хөй-ле шаптараазыннарны тургузуп, оларны чогумчалыг шиитпирлээриниң аргаларын тыварынче албадап турары кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Ооң түңнелинде акша-төгерик чедишпестеп, көдээ ишчилер, ылаңгыя малчыннар кашкаш айларның дургузунда шалың безин албайн ажылдап турарын, ынчалза-даа үе дөмей-ле чедип келир дээрзинге бүзүрелин ышкынмайн турарын олар-биле чугаалажып тура, бо-ла дыңнаар бис. Шынап-ла, маадырлыг иштиң кижилери деп оларны адап турарывыс-даа, каш катап чептүг деп дорту-биле чугаалап болур бис.

Ажыл-иште чамдык бергелер турза-даа, чоннуң амыдырал-чуртталгазының айтырыгларын, ылаңгыя социал айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хөй ажылдарны Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа, кожууннарның-даа, сумуларның-даа чагырга черлери кылып чорудуп турар. А ырак-узак, кызыгаарда турар кожууннарывыстың бирээзи — Өвүр кожуунунуң Торгалыг сүүрүнүң чурттакчылары, сонгукчулары ол суурда магазинниң өрттенгениниң соонда, дыка берге байдалдарга таваржып, чаа садыгны тудуп бээриниң аргазын өөренип көөрүн ТР-ниң Президентизинден, Чазаандан, Респотребсоюзтуң баштаар черинден дилеп турганнар. Оларның айтырыын удуртур-баштаар черлер өөренип көргеш, торгалыгжыларның дилээн хандырарын шиитпирлээш, ында чаа магазиннің тудуун эгелээн турган.

Магазиннің тудуун тудугжулар чогуур хуусаазында кылып дооскаш, ону Дус-Даг суму чагыргазынга хүлээдип бээринге белеткээннер. А сумунуң Торгалыг суурнуң чурттакчылары оларның дилээн, чагыын хандырып бергенинге төлептиг үлүүн киирген Тыва Республиканың Президентизин, Респотребсоюзтуң баштаар черинің даргазын ол садыгның байырлыг ажыдыышкынынга чалап алырының дугайында саналын суму, кожуун чагырга-ларынга киргеннер. Оларның чалалгазын Президент хүлээп ап, ол байырлалга барып киржирин аазаан турган.

Агаарның ол хүн бүргег, хаттыг болганындан вертолет чогуур шагында ушпаан, ынчангаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, Респотребсоюзтуң баштаар черинің даргазы Х. Д. Монгуш, Тыва автоорук эргелелинің начальниги С. С. Санаа олар-биле кады Өвүрнүң Торгалыгже машиналыг үнүпкеннер. Олар-биле кады бөлүк журналистер база аттанып-кан.

АРТ КЫРЫНГА БОЛГАН ЧУГАА

Амыдыралга кандыг-даа айтырыглар бо-ла тургустунуп келир болгай. Ону кандыг-даа аргаларны хереглеп турган дарый шиитпирлээри черле чугула апаар ышкажыгай. А Чөөн-Хемчик кожуун чагырга-ының, кожуунун чамдык ажылгайыларының удуртукчулары Президентиниң Өвүрже эртерин дыңнап алгаш, ону арт кырынга уткып ап, кожуунда ажыл-хереклерниң байдалының дугайын аңаа дыңнадып, боттарының бодалдарын, саналдарын, дилеглерин Чазак Баштыңнга чугаалап бергеш, чамдык айтырыглар талазы-биле дуза чедирерин дилээннер.

Кожуунуң удуртукчуларын дүвүредип турар база бир чугула айтырыгларның бирээзи — картошка үрезинин канчап тып алыры. Ол кожуунуң удуртукчуларының Президент-биле чугаазындан алгаш көөрге, чөөн-хемчикчилер «ийиги хлебти» өг-бүле бүрүзү тарып, өстүрүп алыр талазы-биле четпес ажылдааны илдең болду. Шынап-ла, амыдыралдың бо берге үезинде өг-бүле бүрүзү картошкалыг турган болза, улуг-ла деткимче болур турган ийик. Ам канчаар, эрткен чыл ынчаар эрте бергени-ле ол. Ынчангаш ам бо чылын чөөн-хемчикчилер үүгле ажыл-агыйлар эвес, а өг-бүле бүрүзү картошкалыг турзун дээш, келир чылын тарыыр үрезинниг болзун дээш ам кызымак ажылдап эгелээни ол-дур деп билдим.

Ниити кожуунда байдалды Президент Ш. Д. Ооржак удуртукчулардан айтырып, оларга канчаар дузалаарының талазы-биле бодалын чугаалады. Ылаңгыя картошка үрезинин тып-чып бээр талазы-биле чогуур айтыышкыннарны Чазактың харыысалгалыг ажылдакчыларынга берген.

ЧАА САДЫГНЫҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Бистиң-даа, Моолдуң-даа кызыгаар заставаларын эртип чорааш, хүн үүгүрүүнче чоокшулай бергенде, Дус-Даг суму чагырга-ының Торгалыг суурунга чеде бердивис. Чаа садыгның чанында хөй чон чыылган, ТР-ниң Президентизин уткуурунга чыглып келген болду. Ш. Д. Ооржак кожуунуң, сумунуң удуртукчулары-биле кыска чугааны кылганының соонда, чаа садыгның чанында чыылган чонга келгеш, торгалыгжыларның амыр-мендизин айтырып, амыдыралчуртталгазын сонуургаан. Национал хептерлиг кыстар Президентиге хлеб, дуслу, аяктарда сүттү кээп сөңнедилер. Торгалыгжылар-биле чугааны Ш. Д. Ооржак кылгаш, садыг комплекизиниң ажылы-биле баштай танышкан. Ында пекарняны кылганы дыка таарымчалыг дээрзин аңаа тайылбыр кылып турган Х. Д. Монгуш чугаалады. Ол пекарняга үүгле хлебти эвес, а кондитер кылыгларын, булочкаларны, пряниктерни кылыр, ооң ийи печказы кайызы-даа хүнде 1,5 тонна хлебти өөлчештир бүдүрүп үндүрер дээрзин Президентиге дыңнаттылар. Магазин-биле кожа база бир улуг өрээл бар. Аңаа столованы ажыдар деп турарын база дыңнаттылар. «Торгалыг улузу амнаң амыраан улус бо» —деп, Х. Д. Монгуштуң аңаа чугаалаанында база ужур-ла бар болдур ийин.

«Чаа өргээже кирип моорлаңар!» деп бижиктиг ол садыгның байырлыг ажыдыышкыны-даа эгеледи. Чыылган чоннуң хөйү-даа кончуг. Ында үүгле торгалыгжылар эвес, а кожуунуң суурларындан база хөй-ле чон келген хевирлиг. Дус-Даг суму чагырга-ының даргазы **В. Э. Кенден** садыгның ажыдыышкынынга туускаатан хуралды ажыткаш, мынча дээн:

— Хүндүлүг торгалыгжылар! Хүндүлүг Президент болгаш аалчылар! Ye чеждаа берге болза, суурувустуң чонунуң амыдыралынга аажок үүгула үүүлду — чаа садыгны ажыдып турарывыс бо. Бо садыгны ажыглалга киирерингe улуг дузаны, деткимчени берген Президентивиске, Респотребсоюзтуң баштаар черинің даргазы Х. Д. Монгушка өөрүп четтириишкининиң сөстерин торгалыгжыларның мүрнундан чугаалап дамчыдарын көөрүүр. Ажылыңар чеждаа чай чок болза, бистиң өөрүшкүвүстү үлежип турарыңар дээш Силер бүгүдеге өөрүп четтирдивис.

Өвүр кожуун чагырга-ының даргазы **М. М. Данзын** аңаа сөс алгаш, чаа садыгны ажыглалга киирерингe Президентиниң, Чазактың талазындан, ол ышкаш Респотребсоюзтуң баштаар черинің талазындан улуг дузаны көргүскенин, аңаа тудугжуларның эрестиг ажылдаанын чугаалаан. Ол ажылга үүгле торгалыгжылар эвес, а харын бүгү Өвүр кожуунуң ажыл-ишчилери, киржип, улуг дузаны чедиргенин кожуун чагырыкчызы демдегледи.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржакка** сөс берген.

— Эргим торгалыгжылар, Өвүрнүң соңгукчулары, чонувус! Ырак-узак черивис— Торгалыгда чаа садыг ажыглалда кирген-дир. Ооң-биле холбаштыр силер бүгүдеге байыр чедирерин чөпшээреп көрүүр. Ам кол үүл — садыгны эки эдилээри. Чоннуң хереглел бараанналары— трактордан, машинадан эгелээш, маңаа шупту турар ужурлуг. Бо магазин дээрге, аңаа-ла-бир кааталга эвес, а маңаа өртээ дыка чиик бараанналар турар болза эки Бо садыгның девискээри безин арыг-силиг, ыдыктыг турар ужурлуг, а ооң садыгжылары чонга эки үүлдерни кылыр дээрзинге идеген каалы. Пекарняның экидир, аңаа быжыган хлебтің чыды безин чаагай-дыр. Ам-даа моон соңгаар эки ажылдап, амданныг хлебти быжырып, Өвүрнүң Торгалыының хлеви эки бе, азы Улуг-Хем Торгалыының хлеви эки бе? — деп чарыштыг ажылдап көрүүр даан.

Бо пекарняның, магазиннің тудуу хөй кижилерге ажылдаар черлерни берип турар-дыр, ооң-биле черлештир социал айтырыгларны база шиитпирлеп турарының бир хереги ол-дур.

Садыгның байырлыг ажыдыышкынынга ол ышкаш Өвүр кожпонуң даргазы **К. Т. Тас-оол,** кооперацияның хоочуну **Эртине Аракчаевич Кенден,** садыгның эргелекчизи **П. К. Долумай** олар чүве чугаалааннар.

Тудугну кылырынга кызымак ажылдааннарны — шеверлекчи Саяна Дупчунну, тудугжулар бригадири Идам Монгушту (Чыргакыда садыгның тудуун база ол удурткан), тудугжулар Геннадий Черепановту, Орлан Донгакты, Александр Чоодуну аңаа шаннап мактаан.

Садыгны ажыглалга киирип, ынаар киреринің кызыл кожаазын Президент Ш. Д. Ооржак кезип, торгалыгжыларның берге орукторын, көвүрүүн кылып бээрин аазаан, ол школаның онгу клазын дооскан, ам Тыва автоорук эргелелинің начальниги С. С. Санаага кожааның кезинин түтсүп берди.

Чыылган чон садыынче шуужуп киргеш, херек бараанналарын садып ап эгелей берди. Садыг ийи салбырдан тургустунган: аъш-чемнин болгаш үлетпүр бараанналарыныы. Президент болгаш ооң-биле кады чораан удуртукчулар садыгның бараанналарының өртээ улуг эвес-тир дээрзинге таарзынганнар.

СУМУ ЧАГЫРГАЗЫНГА ЧОРААННАР

Белен эвес айтырыглар торгалыгжыларда база эвээш эвес. Ылаңгыя орук талазы-биле айтырыг дыка берге байдалда. Ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш ТР-ниң Чазаа база эвээш эвес ажылдарны кылыр деп турарын Ш. Д. Ооржак аңаа чугаалады. Ылаңгыя Дус-Даг сумузу-биле аргыжарда ыяап-ла моол застава таварып эртери дыка таарымча чок. Шагдагы турган улуг даргаларывыстың Тываның девискээри ол черни моол талының дилээ-биле берипкени мынчыг бергелерге бөгүн чедирип келгени ол. Ынчангаш Хову-Аксы таварт-ыр чаа орукту кылыр талазы-биле чугааның чоруп турарын Ш. Д. Ооржак торгалыгжыларга-даа суму чагырга-ынга болган чугаага-даа демдеглээн. Орук тудуу-даа, көвүрүүлер-даа Дус-Даг сумузунда дыка берге байдалда дээрзин аңаа чугаалажып, ону эдериниң талазы-биле Чазактың кылып чорудар деп турары ажылдарын Президент чугаалаан.

Сумунуң удуртукчуларыбиле, «Торгалыг» совхозтуң директору Б. Х. Натпит-биле чугаазынга торгалыгжыларның, ылаңгыя картошка тарыыр талазы-биле черле багай эвес ажылдаанын Президент аажок мактады. Сумунуң чурттакчы чонунуң колдуунда-ла 75 хуузу картошканы, морковьту, редисти, огурецти, помидорну тарып өстүрүп турары, шынап-ла, мактанчыг болбайн канчаар. Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожууннар картошка үрезинин амга чедип тыптынып, саттынып шыдавайн турда, торгалыгжыларда картошка-даа четчир, а үрезинни олар харын-даа садып турарлар дээрзин Ш. Д. Ооржак дөнней чугаалады. Сумунуң малчыннары безин картошка тарып турар дээрзин суму чагырга-ының даргазының оралакчызы С. Т. Донгак чугаалады.

Суму чагырга-ының, совхоз директорунуң тургускан чамдык айтырыгларын Чазакка барып өөренип көөрү-биле Чазак Баштыны хүлээп алды. Ол ышкаш кожуунунуң девискээринде, ылаңгыя Саглы талазында хар чаггаш, ында берге байдалды тургузуп турарын, кывар-чаар материалдарның чедишпейн турарын болгаш өске-даа үүлдерни кожуунунуң удуртукчулары дыңнаткан.

ЧУРУКТА: Торгалыгжылар-биле ужуражыышкын үези.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

Шиитпирлезе чогуур айтырыглар

СҮТ-ХӨЛ: бөгүн болгаш даарта

Бо кожуунда шиитпирлеттинмээн социал-экономиктиг айтырыглар хөй болуп турар. Өөредилге, культура, кадык камгалалы ышкаш албан черлериниң материал-техниктиг баазазының деңнелиниң талазы-биле ында байдал ындыг-ла кончуг эки эвес болуп турар. Кожууннар база ажыл-агыйлар аразынга аргыжылганың автооруктары, көвүрүүлер тоң байдалда турбушаан.

Өөредилге-кижизидилгe албан черлериниң кол-кол объектилери, культураның одаглары, эмнелге-профилактика албан черлери 40-50 чылдарда-ла, улусчу аргабиле тудуп каан эрги, үрелип, бустурунуң кырында келген бажыңнарны эдилеп-шаан. Капитал салыышкыннарының күсели-биле сөөлгү чылдарда кожуунга херек кырында чуртталга тудуун чорудары соксай берген. Материал-техниктиг хандырылганың кошкаандан хоорайлар аразының болгаш иштики харылзааның телефон болгаш радиодамчыдылга четкилери чогуур деңнелге дүүштүр ажылдавастаан.

Агропромбанк, ажаалга банкызы, септелге-орук участогу, ыяш ажыл-агый чери, нефтебаза ышкаш амыдыралдың кол судалын туда берген объектилер мынчага чедир Чөөн-Хемчик кожуунунуң чагырга-ының «колдуунун» адаандан үнмээн.

Сүт-Хөл кожуунунуң девискээринде, сүт, дүк, эт, тараа болбаазырадып кылыр эң бөдүүн баазалар безин чок. Шак мындыг байдалдарны өөренип көргеш, кожуун чагырга-зы 1995-1998 чылдарда Сүт-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин программазын ажылдап кылган. Ол программа езугаар шиитпирлезе чогуур өзек айтырыглар-ла хөй. Оларның чамдыктарын маңаа киирип көрээл. Ол дээрге кожуунуң даартагы хүнү ышкажыл. Ындыг болганда ук программада кол-кол амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыгларны киргени чөп.

Үүлерил ол? Суг-Аксы — Чадаана аразының автооруун асфальтылаары көрдүнген. Суг-Аксынга поликлиника-зы-биле кады уруглар соматиказының тудуу эгелээр. Ишкин суурга 140 өөреникчи өөренир школаның төлевилел-смета документациязын белеткеп кирипкен, ол-ла суурга башкыларга ийи квартиралыг чуртталга бажыңының тудуу доостур. Шак-ла ындыг бажыңны Кызыл-Тайга суурга тудар. База-ла бо суурга тараа склады ажыглалга кирер. Кара-Чыраага сүт хүлээп алыр пункт ажыттынар. Хемчик хемниң 60 километр хире дурттуг эриин быжыглаар ажылдар эгелээр. Суг-Аксы —Бора-Тайга аразының харылзаа шугумунуң тудуун доозар. Ишкин суурга бежен олутүг уруглар садының тудуу ажыглалга кирер.

Кожуун чагырга-зының удуртулгазы ол программазын ТР-ниң Чазаанга чедирген. Кожуунуң социал-экономиктиг ол программазын Чазак бадылаан. Ынчангаш ук программаны болур-чогууру-биле боттандырып чорударының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алырын министерстволарга, комитеттерге, ведомстволарга, Сүт-Хөл кожуун чагырга-зынга дааскан. Ындыг болганда программада киирген эмнелге, школа, тудуг-харылзаа, орук болгаш оон-даа өске кол-кол объектилер чоокку чылдарда кожуунуң девискээринге көстүп кээриниң бүгү магадылалы бар-дыр.

(Бистиң корр).

Журналистиң орук демдеглелдери

ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

Хух-Хото биле Пекин аразынга 1 шак 20 минута ушкаш, КУР-нуң найысылалының эң улуг делегей чергелиг аэропортунга кээп хондувус. Бо аэропортка бөмбүрзектиң барык бүгү булуңнарындан самолеттар кээп хонар чер болду. Ынчангаш ооң иштики болгаш даштыкы хевирин кончуг чараш кылдыр кыдат архитектура ёзугаар кылган.

Тыва Республиканың Президентизи баштаан делегация кежигүннерин Кыдат Улус Республиканың Күрүне Чөвүлелинің даштыкы херектер министерствозунуң, Геология болгаш бойдус байлактарының министерствозунуң төлээлери найыралчы, чылыг байдалга уткуп алгаш, Пекинниң эң-не улуг дээн даштыкы аалчылар хүлээп алыр «Миньцзу» дээр аалчылар бажыңынга тургустунуп алыры-биле үдеп эккелдилер. Ол Кыдаттың найысылалының мырыңай төвүнде чер болду.

Бичии када болган ужуражыышкыннардан-на Россия Федерациязы-биле Кыдат Улус Республиканың аразында харылзаалар чаа чадаже шилчип, улам экижип орар деп чүве илдең болду. Олар Тываның делегациязын Россияның бот-догуннаан республикаларының бирээзи, Федералдыг керээ ёзугаар ооң чарылбас кезээ кылдыр көрүп турарлар.

РФ-тиң болгаш КУР-нуң аразында харылзаалар ийи таланың болгаш делегей херектеринге шынар талазыбиле таарымчалыг чаа байдалче кирип турар, ол дугайында КУР-нуң Даргазы Цзян Цзэминьниң 1994 чылдың сентябрь 2-6-да Россияга харыы аян-чоруунуң үезинде дээди деңнелге ийиги россия-кыдат ужуражыышкынга демдеглеп быжыглаан.

1994 чыл болза Россияның Азияга политиказынга Кыдаттың ёзулуг чылы болган. РФ-тиң даштыкы херектер сайыды А. В. Козырев эрткен чылдың январьда Кыдатка албанның аян-чоруун кылып барып чораан. Россияның Чазаанның Даргазы В. С. Черномырдин 1994 чылдың май 26-29 хүннеринде КУР-га албанның аян-чоруунуң аайы-биле база барып чораан. Янзы-бүрү адырларга кады ажылдажылганы калбартыр дугайында хөй документилерге ат салдынган. Дээди деңнелге ужуражыышкынны белеткээр талазы-биле Кыдат Улус Республиканың даштыкы херектер сайыды Цянь Цичэнь эрткен чылдың июнь 27-29-та Москвага кээп чораан. Ийи чурттарның парламентилер аразынга быжыг харылзаалар база тургустунган. Россияның Күрүне Думазының И. П. Рыбкин баштаан делегациязы 1994 чылдың майда КУР-га барып чораан.

Россияның даштыкы херектер сайыды А. В. Козырев 1995 чылдың февраль 28—март 2 хүннеринде ол ышкаш, майның эгезинде КУР-га албанның аян-чоруун кылып чораан, 1995 чылда дээди деңнелге харылзааларның чымыштыг графигин ол үеде дугурушкан: КУР-нуң Күрүне чөвүлелинің Премьери Ли Пэн бо чылдың май—июньда Россияга келир; ийи чурттарның парламентилериниң удур тукчуларының аян-чоруун кылыры база көрдүнген; садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле Чазактар аразының комиссиязының хуралын эрттирер деп турар. Дээди деңнелге россия-кыдат үшкү ужуражылганы 1995 чылда оттандырар дугайында принципиалдыг дугуржулга чедип алдынган: Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин КУР-га албанның аян-чоруун кылып баар деп турар.

Чамдык айтырыгларны (ядролуг бөө-чепсекти дүжүрери, кижи эргелери болгаш оон-даа өске) канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр талаларның көрүүшкүнүнде ылгалдар ийи талалыг кады ажылдажылганы калбартырынга болгаш ханыладырынга моондак болбайн турар.

Чугаалажыышкынларның чорудулгазы ниитази-биле чедишкиннинг чоруп турар. Совет-кыдат кызыгаар дугайында оон Чөөн кезээнге хамаарышкан дугуржулга (1991 ч.) күштүг болуп эгелээнинің болгаш россия-кыдат кызыгаарның Барыын кезээнің талазы-биле Дугуржулгага ат салдынган сөөлүнде, Россияның болгаш Кыдаттың аразында херек кырында бүгү кызыгаар кожидиктиг тодаргай тургузуушкунну алган. Дугуруштунмаан хевээр арткан ийи участокларның (Амур хемде Улуг Уссурий болгаш Тарбагар ортулуктар база Аргунь хемде Большой ортулук) талазыбиле чугаалажыышкыннар моон соңгаар-даа үргүлчүлээр. Ынчаарга россия-кыдат кызыгаарның чурумунуң дугайында Дугуржулгага ат салдынган. Кызыгаар чоогунуң зоназынга чурумну тайыштырар ийи талалыг эрээн каш документилерни база белеткеп турар. 1991 чылдың Дугуржулгазынга үнүп эгелээш, россия-кыдат кызыгаарның Чөөн кезээнің шугумун тодаргай кылдыр шыйып турар.

Садыг-экономиктиг харылзаалар болза россия-кыдат кады ажылдажылганың кол звенозу болуп хөөрөр артпышаан турул турар.

Ийи талаларның экономиктиг кады ажылдажылгазын холбаштырар сорулгалыг садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле Чазактар аразының комиссиязын тургускан. Ук комиссияның ийиги хуралы 1994 чылдың июнь 25-26-да Пекин хоорайга болган. Үшкү хуралы Москвага болур.

Дүштеки чем соонда, Кыдатта эң-не төөгүлүг черлериң бирээзи —моон мурнунда кыдат императорларның ажылдап, чурттап чорааны Ордузу-биле танышар дээш чоруптуусус. Ол Пекиниң төвүнден ырак эвес черде турар. Ордунуң ниити девискээрин алыр болза, бир суур черниң девискээрибиле деп.

Ордунуң бажыңнарын, хүрээлерин, ниити шөлдерин кижи кайган хаммас, кыдат архитектураның аянынга ол үениң ус-шеверлери, дарганнары, чурукчулары кончуг чараш ханаларны каастап кылан ыны-бүрү оңнерлиг будуу хөй вектер эргее-даа, балалыг, оңмас кылдыр кылганын көрүп, магададыыс. Шынап-ла, «кыдат кижи кылган ышкаш, хыл кырынга чүгүрткен ышкаш» деп үлегер домактың чиге утказын ынчан херек кырында көрдүвүс.

Мурнувуста Кыдат Улус Республиканың улуг эргедужаалдыг даргалары-биле Тыва Республиканың Президентизинин албанның ужуражылгалары эгелээр.

(Уланчылыг).

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТА: Кыдат императорларының ажылдап, чурттап чораан Ордузунче кирер эжиктиң аксында.

Авторлуң фотозу.

БАШКЫЛАЛ: дуржулга солчулгазы

ОРУК АЙТЫКЧЫЗЫ

Бо хуннерде школаларда доозукчулар күрүне экзаменнерин дужаап, бодунуң күзели-биле кандыг-ла-бир өөредилге черинче киреринге белеткенип турар. А мергежил шилип, ону беш, харындаа 7-8 чыл иштинде өөренип алгаш, ону ажыктыг кылдыр чонга чедирип, бодунуң сагыш-сеткилинден чайгаар дилээшкиннинг ажылдап, «шилип алган мергежилимге ылап-ла ынак мен» деп үеааап билип чоруур кижилер эвээш эвес. Ынчалза-даа чамдык доозукчулар школаны доозуп тура, кайнаар киреринн билбес, дужа-келбиже эш-өөрүнүң аайы-биле азы кандыг-ла-бир кижиниң көүлдези-биле өөредилге черге дооскаш, кайда-даа чок, ол-бо ажылче «шурап» чоруурлар база-ла хөй. Ынчангаш амгы үеде, школадан үнмейн чыда, келир чүртталгазын бурунгаар көрүп чорууру артык эвес.

Ийе, кижи бичин турган мергежил бүрүзүн сонуургаар, ол-бо кижини өттүнер, кылып билбес чүүлдерин бүдүү кылып өөренир чүве-ле болгай. Мен бичиимде эмчи болур изиг күзелдиг турган мен. Суурга эмчи чоогундан эртип чыда, туруп алгаш ыяап эм чыдын хөрээмни долдур тынып-тынып эртер, эмчилер дугайында номнарны хондур фонарь (ынчаш сайгылганны 12 шакта өөгүрүптер турган) чырыынга номчуттунуп чыда хонар мен. Бир катап школага районда төвүнден эмчилер келгеш, салаа бажындан хан ап эгелээн. Мен-даа чүү боор, холум сунгаш олуруптум, эмчи салаам бажын «чым-сырт» кылдыр деже идиптерге, хан саанзайны-ла берген. Угаанкудум-даа чок, миннип келиримге эм чыттадып тур. Ол хевээр эмчи болбас мен дээрзин билип каан мен. Он класска турган, юрист болур дээш база кандыг ужуралдарга таварышпадым дээр. Прокуратура черинге чеде бээримге, чүгле ийи чыл ол шугумга ажылдап каапкан улус алыр бис дээн. Мээң муңгаралымны класым башкызы билгеш, ада-иемниң оруун узап башкы институдунче кирип алырын сүмелээн. Башкымның бүзүрелин шынзыктырып, институт доосканш школага башкылап чеде бээримге, өөреникчилер «Башкы» дээрге, таан эргим, чоргааранчыг болган. Ол хевээр бодумнуң шилип алган мергежилимге улам ынакшып, өөреникчилерим биле, башкылар-биле быжыг харылзааны тудуп чоруур мен.

Июнь 14-ке чедир школаларга күрүне экзаменнери доосту бээр. Доозукчуларга ак орукту күзеп, кандыг-даа үеде башкыларынар чөленгиижиңер, орук айтыкчылары болуп чоруурун утпаңар.

Светлана МОНГУШ.

ЧОННУҢ АЯЛГАЛАРЫНГА

(ХӨӨМЕЙ КЛАЗЫНГА КИЧЭЭЛ ЭРТТИРЕРИНИҢ ПЛАНЫН БОДУМНУҢ ДУРЖУЛГАМДАН РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨӨМЕЙ БАШКЫЛАРЫ-БИЛЕ СОЛЧУП КӨРЕЙН).

Чаа бир дугаар өөренип келген өөреникчи-биле ажылдаары дыка берге. Өөреникчи бирээде, ыядыр, бижиргээр, коргар. Эң баштай оолдуң тура-соруу өшпезин дээш база хей-аът киирип, сыгыт-хөөмейге сонуургалы улгатсын дээш, чараш сыгыт, хөөмейден салып бээр. Тываның ат-сураглыг сыгытчыларын, кожуннарда болгаш республикада бүгү ансамбльдерни айтып, адын адап тайылбырлап, өзүп келгеш ат-сураглыг сыгытчы болуп, чоннуң мурнунга уран талантыңны көргүзер сен дээн хевирлиг сургааарга, оол хей-аът кирип, кичээл үспес боор чүве.

Баштай бир дугаар келген өөреникчиден сыгыт үндүрүп алыры дыка берге. Чамдыкта чадап кааш. «Че, машинаң малгашта дүжүп калган-дыр, газтап турган, үшта чүткүдүп көрем» дээринге, үнүн кызып алгаш, машина өттүнүп ыйнырга, сыгыт үнү үнүп келир. Ол үнден-не башкы кижи кандыг сыгытчы болурун, үнүңүң бедик-чавызын билип алыр. Өөреникчиге тынышты шын алырын баш удур эгезинден эгелеп өөретпес болза, кончуг багай болур. Тынышты шын эвес алырга, ишти шимчеп, экти көдүрлүп, арны кызып келир. Үстүү эрин биле алдыы эрин шавыжып чоруй барып болур. Ол бүгүнү башкы кижи көрүп олурар. Өөреникчини көрүнчүкче көрүндүр олуртып алза эки. Ол кижи көрүнчүктен бодунуң шын азы шын эвес олуруп алганын, аксын эмин эрттир ажытпазын көрүп олурар. Өөреникчини сандайга хандыр олуртып алырга, оолдуң оргазы сандай оргазынга дээй бээрге, ишти кыстынып, хөрээ дакпыжап келир болгаш тыныжы четпейн баар.

Башкы кижи өөреникчизиниң үнү кайы хире бедик-чавызын билип алгаш, өөреникчиниң үнүнге дошпулуурнуң үнүн деннештир киирип алыр. Өөреникчи сыгыт, хөөмейни канчаар күүседириниң ужур-утказын билип, сыгыттың аялгазын, сөзүн эки өөренип алганда, бир өөреникчи-биле эрттирер кичээлдиң планын тургузуп, ону 35-40 минутага таарыштырып алыр. Баштайгы 5-6 минуталарда ыр хөөнүнче киирер. Оон сыгыттың сөстерин доктаадып алганын шылгап көөр. Аңаа 4 минутаны чарыгдаар. 6-7 минута иштинде сыгыт аялгазын сөзү-биле боостааны кыспайн анаа ырладып турган өөредир. Хөөмейжи кижиниң чаңгыс даяңгыыжы, аян киирикчизи дошпулуурну эки өөредир. Айтыр салааның болгаш ортаа салааның каяа базарын, оон ыңай дошпулуурну шын тударын өөредиринге 8-9 минуталарны чарыгдаар. 2-3 минута иштинде катап шенелде ырлаашкынны кылгаш, сөзүн сыгыт аялгазы-биле ырлавышаан, дошпулуурун ойнап турган сыгыртыр. Сыгытка 6-7 минутаны чарыгдаар. Оон эрттирерге оолдуң боостаазы үрелип болур. Дөрт одуруг ыры сөзүнүң баштайгы ийи одуруун сыгыт аялгазы-биле ырлааш, тынып алгаш сыгыртыр. Дошпулуургa ойнап оргаш, дараазында ийи одуругнуң сөстерин сактып ап олурар кылдыр сагындырар. Бичин кижи дөрт одуругну шуптузун адап ырлаңкаш, сыгыртырга, тыныжы четпестеп, арны кызып, дамырлары көгерип, кырлайып көстүп келир, ону черле болдурбас.

Чамдык оолдар кожуннардан болгаш республика төвүнден ойнап келген артистериң концерттеринден бир-ле сыгытчының сыгыдын сонуургай бээр болгаш ону өттүнүксей бээр. Ындыг таварылгада ол сыгытчының адын, фамилиязын адап, ооң сыгыдының аялгазын, сөзүн өөредир ужурга база таваржыр апаар. Оолдарның хөй кезии «Тыва» ансамблиниң ойнаарын кончуг сонуургаар, ону өттүнүксээр. Ынчангаш «Чиң сөөртүкчүлериниң» ырызын, аялгазын класста өөреникчилерге шуптузунга өөредип алырга, дыка чараш ансамбль үнүп келир боор чүве. Сыгыттың аялгаларын чаңгыс эвес, элээн үш-дөрт хевирин өөредирге сонуургал улуг болур. Чижээлээрге, сураглыг сыгытчы чораан Санчы Кызыл-оолдуң «Кара-дуруязын», «Тыва» ансамблиниң «Чин сөөртүкчүлериниң» болгаш Максим Дакпайның аялгазын дээн чижектиг аялгалардан өөредир болза эки деп санаар мен.

Беш чыл болгаш хөөмей класын доостурар чүве болганда, мен хөөмейден аңгыда, тыва улустуң болгаш тыва композиторларның ырларын, «Хандагайты», «Тева-Хая», «Артыы-Сайыр» дээн ышкаш ырларның сөзүн, аялгазын ырлап турар кылдыр, ооң соонда дошпулуургa арыг, илдик чок ойнап турар кылдыр өөредип, оолдарга ол ышкаш нинти кичээлдерге лимби, демир-хомусту, амырганы база өөредип турар мен.

Өөреникчилерни сцена культуразынга эки өөредири чугула, чон мурнунга арнын чазыктырып, концерттерге удаа-дараа киириштирери башкы кижиниң хүлээлгези болур.

Маар-оол САТ.
Тээлиде ургларның уран чүүл школазының хөөмей клазының башкызы.

Саннар, фактылар

Школа назыны четпээн база элээди оолдар, ургулар ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктарның өзүп турары бисти дүвүретпес арга чок. Россия Федерациязының сан-чурагайы-биле алырга, байдал мындыг:

● Милиция үедунда 402,2 мун назы четпестер турып турар. Оларның 292-зи эрткен чылын 1994 чылда учетка турган. А оларның аразындан 177,2 мун — өөреникчилер, 68,4 мун училище сургуулдары, а артканнары кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар.

● Бир эвес 1987 чылдан бээр санаар болза, улуг улус ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар 24 хуу өскен, а назы четпестер ортузунда 74 хуу болуп турар. Коми, Бурят, Татарстан республикаларда база Чукотка автономнуг округта назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар 70 хуу чедип турар.

● Социал-медицина албанының шинчилелдериниң сан-чурагайларындан алырга, кем-херек үүлгеткен назы четпестериң 30-40 хуузунуң психиказы багай болуп турар. Оларның 60-65 хуузу 14 харга чедир назылыг.

● Кем-херек үүлгеткен назы четпестерниң 36,5 хуузу шиттирип чораан адаиелериң азы ада, иезиниң кайы-бирээзи чок ургулар бооп турар.

● Бистиң чүртүвүста элээди ургларны хүлээп хуваар черлерге хамаарышкан 31 түскай школалар, 15 училищелер бар. Ында бир чылда чаңгыс ургну өөредип кижизидеринге 18 млн. рубльди чарыгдап турар.

«ЧИКТИГ ШКОЛА» ДЭЭРИ-ЛЕ ШЫН

◆ *Бир материалга хамаарыштыр* ◆

Март 23-те «Шын» солунга үнген «Чиктиг школа» деп материалга хамаарыштыр харыы чагаа бижип олур мен. Ук чүүлде хоочун башкылар школа бажыңнарын хуужудуп ап турар, а чаа келген аныяк башкыларга бажыңоалгат чок болганы-биле бистиң Дерзиг-Аксы дузалал школазынга ажылдап келбейн турарын кончуг шын бижээн. Бажың хуужудуп садып алганнарның санында мен база кирип турар болгаш бодумнуң үзел-бодалымны илередикседим.

Мен хуумда школа-биле кожа бажыңны хуужудуп алган мен. Шупту-ла бичин борбак-борбак, чанында туалеттен башка чүү-даа чок бажың болгай. Школадан алган бажыңым чанынга ыяш саткаш, инек кажаазы, сери, хаван кажаазы түткаш, долгандыр чыжыргана, инек-караа, малина, вишня, чодураа дээш, олуртпаан кадым-даа, огород аймаандан тарываан үнүжүм-даа чок. Мактанмас мен, эрткен-дүшкен чоп магадаар, айтырыш чугаалажыр чүве. 1993 чылда шөлээм акшазын немеп турган 450 мун акша-биле бажың садып алгаш, пенсияже үнгеш, школадан алган бажыңымны аныяк башкы А. С. Кежикке саткан мен. Ынчаар ийи аныяк башкылар бажыңныг болган.

Кандыг-даа үеде школаның байыыры, ядараары, башкыларны бажың балгат-биле хандырары удуртукчу директор кижиден улуг хамааржыр. Чүгле азырадыкчы үзел-хөөнден үнер херек. Шаанда бистиң ада-иевис «халас кежик чивес» деп өөредип чораан. Бистиң аймаавыс ону шыңгыызы-биле сагын чоруур. Чижек кылдыр бистиң ачавыс 1957 чылда ававыс чок апаарга, алды бичин ургуларынга, бистерге пенсия акшазы тыпсыптарга, «халас кежик-биле ажы-төлүм азыравас мен» дээш албаан. Ынчангы кожуун даргазы К. С. Очур-оол кабинетке-даа, хуралсуглаага-даа чугаалап чадап каан. Ол хевээр пенсия чок өзүп келдивис, боттарывысты боттарывыс азырап, амыдырап чоруй барган бис. Ынчангаш азырадыкчы хөөннүг, алыксак-чиксек кижилерге хөңнүм чок.

Ам бистиң «чиктиг» школавыс дугайында база таныштырып көрейн. Мен бо школада Белбейниң дузалал школазын Дерзиг-Аксынче көжүрүп келгенден бээр башкылап ажылдап келдим. Школа тудуун башкылар коллективи директорувус А. Д. Чылбак-оолдуң удуртулгазы-биле 1978 чылдың күзүнүнде тудуп эгелээш, 1979 чылдың май төнчүзүнде иштики ажылдарындан бээр тудуп доозупкан бис. Школадан аңгыда башкыларга ийи бажыңны база көжүрүп туткан чүве. Ол чылдың октябрь 1-де 100 өөреникчини өөредип эгелээн бис. Ургулар чүртүүр интернатты 1983 чылдың кыжынында доозуп алдывыс. Кыштың соогу-даа дивес, башкылар хостуг шагына малгаштап, чугайлап, кылбас ажыл-даа чок болур чүве болгай. Оларның аразында кадыы кошкак, алдан хар чеде берген башкылар-даа турду. «Улус мынчаар ажылдап турда кайын олуртунар» дээр башкылар-ла болгай. Интернат тудуу дээш 5785 хире акша ажылдап алган бис, ооң шуптузун школаның агар санынче шилчидип алган бис. Ынчан башкыларның өөрүшкүзүн үүге деңнээр, өөреникчиривис 1984 чылдың январь 10-дан интернатка чүртүүр тай берген. Коллектививис хөй-даа, найыралдыг-даа турган чүве. Ол үеде шупту тускай башкы эртемниг, акша-төгерик-даа сүрбес, өөреникчилериниң келир үези дээш сагыш аарып чоруур буянныг кижилер ажылдап турганын черле утпас-тыр мен.

Кажан 1980-83 өөредилге чылдарында (директор Д. Б. Ондар) школаның дузалал ажыл-агыйынга хаван бизин 60-70 чедип, оларны өөреникчилер, башкылар ээлчег езугаар ашкарып-чемгерип турган болза, 1994 чылдан эгелеп школаның ажыл-агыйы буурап эгелээн. Директорлар чылдың солчуп, кижи бүрүзү эртем-билиг чок дөргүл-төрелин эккеп ажылдадып, өг-бүленің ап чиир школазы апарган. А чамдык улустар кызын-кыйыдып эгелээн. 1990 чылда С. С. Сымчаан директорлап келгенде чаңгыс-даа хаван оглу артпаан. Хурал эрттиргеш, башкылар школазынга 14 хаван оолдарын бердилер. Амгы үеде оларның бежи бар. Эрткен чылын директор Н. Б. Сарыглар марафон организастап эрттирген. Хөй мал-маганныг болуп амырап турган бис, өөрүшкүвүс үр болбаан, директорувус өске школаже чоруй барган, кажаа-хораа тудуп алыр дээн ыяжывыс эсти берген.

Бистиң школада аарыг-аржык, өске ургуларга көөрде, чүү-хөөнү билип алыры орай ургуларга өөреңип турар. Ынчангаш аңаа тускай дээди эртемниг кижизидикчи, эртемнер башкылары турар ужурлуг. А бистиннде шынында ындыг эвес. Колдуу Сарыг-Септе шыдалдыг дээн кижилериң ажы-төлү, эртем-билиг чок, кайнаар-даа кирип чадап каан школа доозукчулары ургларның чүгле кадарчылары болуп ажылдап турар. Бисте колдуу өскүс ургуларга өөренип турар болганда, оларга кадарчылар херекчок, оларга сагыш-сеткилин үлежир, чүрттүүр-таалаже шын орукту айтып бээр езулуг эриг баарлыг кижизидикчи херек. Боттары арага-дарылап, кижизидикчи деп буянныг сөстүң утказын безин билбес кижилерге ургуларга бүзүреп турарывыс бистерге, улуг назылыг башкыларга, дыка-ла хомуданчыг, ыядынчыг. Аас-дылдыг ийи-чаңгыс кижилериң хоран дег сөстеринден кортказ, оларның үүнү-даа билбес ажы-төлүн эш-өөр, дөргүл-төрел тыртыжып турган школага ажылдадып турарывыска, чаа дээди өөредилге дооскан доозукчулар ажыл чок артып турбайн каңчаар.

Бистиң Дерзиг-Аксынын дузалал школазында Сарыг-Септиң училищезин дооскан алдар-аттыг башкыларның оолдар, ургулары кижизидикчи башкылар болуп ажылдап турар, а бистиң школаның доозукчулары база-ла ол училищени доозуп турар болгай. Олар база бистиннге кээп кижизидикчи башкылар болур ирги бе? Шынап-ла, «чиктиг»-ле школа апарган чүве... Кожуунның өөредилге килдизинің даргазы В. А. Сатаев бо айтырыгны кончуг эки билир. Ооң үүгле билбээннеп олурарын кайгап ханмас-тыр мен.

Анна МӨҢГЕ.
Дерзиг-Аксы дузалал школазының хоочун башкызы.

КАНЧААР ЭРТТИРИП БОЛУРУЛ?

(Тиилелге байырлалынга чижек кичээл)

Фашистиг Германияны чылча шапканындан бээр 50 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Ол төөгүде кончуг улуг уттундурбас болуушкун. Ынчангаш Тиилелге байырлалын канчаар школаларга демдеглеп, кандыг хевирлиг кичээлдерни, класс шактарын, коллективтиг оюннарны эрттирип болурун ылангыя төөгү башкылары боданып, моон соңгаар-даа ажыл уламчылаар деп билбишаан, мен бодум хуумда бо байырлалга таварыштыр чамдык сүмелерни аныяк башкыларга бериксеп, арга-дуржулганың чамдык бо талазы-биле солун чүүлдерин дамчыдайн. Бо юбилейлиг хүнге таварыштыр школаларга эң солун ажыл — төөгү олимпиадазы. Ону баш бурунгаар белеткеп алгаш класстарга үлеп, оларны киириштирери. Ай бурунгаар 5-11 класстарны бо ажылче мынчаар үлеп, киириштирип болур.

5 класска кандыг-ла-бир Ада-чүрттүң Улуг дайынының маадырының дугайында альбом кылыр;

6 класска маадырлыг хоорайлар дугайында;

7 класска тыва эки турачы танкистер дугайында;

8 класска тыва эки турачы хөрээжен маадырлар дугайында;

9 класска тыва эки турачы аңыттыг кавалеристер дугайында альбом;

10 класска Ада-чүрттүң Улуг дайынының разведчиктери болгаш партизаннары;

11 класска Ада-чүрттүң Улуг дайынының маадырының дугайында альбомну кылдырза чугула. Чүге дээрге бо класска дайынны тодаргайы-биле бүгү талалыг өөренир болгай.

Бо ажылды класстар кылып дужааптарга, олимпиаданы неделя дургузунда кылдыр планнап алырга ажырбас. Ынчангаш неделяда үүнү чорудуп болурул?

Бирги хүн — 5-8 класстың өөреникчилеринге Ада-чүрттүң Улуг дайынының маадырларынга, киноларынга, номнарынга, чүруктарынга хамаарышкан айтыргларны кылгаш, оларны харыылаары-биле чыып алыр, класс бүрүзүнден күзелдиг өөреникчилерни шуптузун киириштирер. Ийиги хүн — шак-ла ындыг хевирлиг, чүгле бичин нарыыдай бээр айтыргларны 9-11 класстарның өөреникчилеринге кылдырар. Үшкү хүн школаның коридорунга неделя мурнунда азып каан кроссвордтар, викториналарга харыыларны түүнеп, орта киришкен өөреникчилер-биле ажылды орудары; дөртү хүнде «Чүү? Кажан? Каяа?» деп оюнну Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарышкан кылдыр кылгаш, башкылар командазы болгаш 11 класстарның командазынга чорудуп болур. Бешки хүнде 5-11 класстардан күзелдиг өөреникчилерге Ада-чүрттүң Улуг дайынының чылдарынга тураскааткан ыры, шүлүк конкурузун чорудуп болур. Маңаа ыры, шүлүктүң санын кандыг-бир санга доктаадып ап база болур (2 ыры, 2 шүлүк деп) азы кайы класс хейну күүседирил дээш база кылып ап болур. Алдыгы хүнде школада Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарышкан кинофильм бар болза, ону көрүп сайгарар. Идепкейлиг өөреникчилерни илередирде кинофильмнер талазы-биле айтыргларны салыр. Ооң соонда эң эки альбом кылган класстарны, идепкейлиг өөреникчилерни, класстарны, талантылыг өөреникчилерни шаңнап, түүнел үндүрер.

Олимпиаданың 6 хүннерин үүгле Ада-чүрттүң Улуг дайынынга киришкен тыва оолдар, кыстарга, Тываның дузаламчы талазы-биле кылган ажылынга, чаңгыс черте шилчидип алгаш, өөреникчилерге чүрттүүлары эки турачыларга хамаарышкан кылдыр база кылып ап болур. Ол материалдар школаларның музейлеринге дыка байлак шыгжамыр боп болуру магатчок. База Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарыштыр мен кичээл-конкурстарны, кичээл-концерттерни, орус чогаал, тыва чогаал башкылары-биле каттышкан кичээлдерни эрттирери кончуг солун деп бодаар мен. Чижээнге, кичээл-концерт 11 класска темазы: «Дайын чылдарының ырлары, шүлүктери». Кичээлдиң сорулгалары:

— өөреникчилериң класстан дашкаар өске материалдар-биле ажылдап билир чаңчылдарын быжыктырары, немей билигни боттары тып билирин уламчылаары;

— орус чогаал, ыры эртемнери-биле холбааны кылып, өөреникчилериң төөгү эртеминге сонуургалын уламчылап быжыглаары;

— ырлар болгаш шүлүктерге даянып, өөреникчилерни эки мөзу-шынарга кижизидери, төрээн чүртүңге ынак, ол дээш чоргаар болур медерелин быжыктырары;

Кичээлдиң дерилгези:

— дайын болгаш тайбың дугайында цитаталарны бижип, самбырага азып алыр;

— кичээлдиң хевирин, адын чараштыр бижээш, азып алыр. Кичээлдиң кыйгырыын база бижип, Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарышкан өөреникчилериң чураан чуруктарын, номнарын делген салыр.

Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарышкан пластинкаларны, кассеталарны эккеп, ырладыры-биле магнитофонну, ырлаар-хааржакты ажыглаар.

Кичээлдиң чорудуу:

Кичээлди арга-лыг болза 2 кичээлге чорудар кылдыр кылып алырга эптиг болгаш түүнелдиг болур. 1-ги кезээнде кичээлди колдуунда шыырак өөреникчи эрттирип чорудар. 2-ги кезээнде башкы киржип дузалажыр. Бирги кичээлде башкарыкчы өөреникчи Ада-чүрттүң Улуг дайынының эгелээнин чугаалап, ооң совет чонга кандыг дайын апарганын чугаалааш, сөзү В. Лебедев-Кумач, аялгазы А. Александровтуң «Ыдыктыг дайын» деп ырызының пластинказын салыр. Ооң соонда 1-ги өөреникчи ол ыры дугайында каш сөстү тайылбырлап чугаалаар. 2-ги өөреникчи дайын үезинде кижилер өлүмче чоруп, тиилелгеге бүзүреп турганын чугаалап, ол үеде сөзү К. Симоновтуң, аялгазы М. Блантернин «Мени мана» деп шүлүүн эгелээрге, өске өөреникчи уламчылап төнүрер.

Кичээлдин ийиги кезээнде башкы өөреникчилерге берген онаалгаларынче кирип, кичээлди уламчылаар. Ада-чүрттүң Улуг дайынынга хамаарыштыр класстан дашкаар бир класска азы ийи класс аразынга чаңгыс темага хамаарышкан оюн-мөөрейлерни, политиктиг тулчуушкуннарны, «Хуулгаазын шөл» деп оюнну эрттирип болур. Чижээлээрге, «Совет Эвилелинин Маадыры Х. Чүргүй-оол», «Маадыр хоорай Москва», «Разведчик А. Кузнецов», «Маадыр кыс З. Космодемьянская» деп-даа болур. Ол класстан дашкаар чорудар чүүлдерни башкы боду айтырыгларын бир материалдарга даянгаш тургузуп, кылып алыр.

Бо мээн сүмелеп турар чүүлдерим мээн эш-өөрүм төөгү башкыларынга дуза болуп, бодум оларның талазыгдан база солун кичээлдерни манадым.

Галина КУУЛАР.
Саглы суур.

...ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР

Сүт-Хөл кожуунун Ак-Даш ортумак школазының башкызы, «Улуг башкы» атты эдилекчизи чораан Раиса Данзыновна Ондарның бо чылын хенертен мөчээнин улуг кажыыдал-биле көрүп турар бис. Мен бо башкы-биле чээрби ажыг чылдарда кады ажылдап келгеш оон ажылынга бердингенин, тура-соруктуун, чаа үүлдерди дилеп тып, ону практика кылырына шенеп кылырына чүткүлдүүн магадаар мен. Кижиниң эки кылып каан үүлү өске кижилерге ажыктыг болуп артып каары дээрге-ле, оон шиитпирлиг өскелерден тывызык, уран-чечени болтур.

Дуржулгалыг башкывыс бо чылын дээди категорияның башкызы деп ат дээш аттестация эртер күзелин илередип, бодунун ажылын аңаа шынзыдары-биле хөй көргүзүг кичээлдерни, класс шактарын эрттирип, улуг дуржулгазын өске башкыларга дамчыдып берип турган. Школада чоруп турар «Өгбелер чүрттүнче аян-чорук» деп шенелде-оюннуң эгелекчилериниң бирээзи. Эживистиң салган согулгаларынын эң кол кезээ боттанмайн барза-даа, бис оон бедик арга-дуржулгазын бодувустуң ажылывыска улуг чөленгииш кылып ап чоруур бис. Ам Раиса Данзыновнаның сөөлгү эрттирген «Өг доюнун езулалы» деп класс шагын (4 «а») силерге бараалгаттывыс. Аныяк башкыларга арга-дуржулга, сүме-даа болуп чадавас.

Валентина ООРЖАК.
Ак-Даш ортумак школазының директору.

ӨГ ДОЮ

Сорулгазы: тыва чоннуң ажы-төлүн азыраан догукту-ар, кижизидер уязы — өг, оон доюн канчаар эрттиреин өөреникчилерге билинпирер. Тыва чоннуң чаагай эзу-чанчылдарынга өөреникчилерни кижизидери.

Кичээлдин планы: 1. Башкының беседазы. 2. Өг доюн эрттирериниң көргүзүү. 3. Бурунгу чалбарыглар. 4. Мөөрейлер (тывызыктаар, кажыктаар). 5. «Аалга келген кижи аяк эрии ызырар». 6. Дойга белектер (ыла-неторге сес). 7. Түннел сес.

Белеткели: өг чартыын ап алыр, ийи хана, ийи аптара, орун, улгуурге (карооннан кылып ап болур), чүк, кеде ширтек, ожукташ, аъш-чем, ак-шай. Магнитофонда «Тыва» ансамблиниң хөөмей, сыгыды ырлап турар. Ада-иелер столдарда, өөреникчилер өг иштинде ширтек кырында оолдар маспактанып, ургулар сөгедектеп алган олурар. Башкы кичээлди башкарар, ада-иелер киржип дузалажыр.

Кичээл башкының «Тыва кижиниң ыдыктыг өргээзи — өг» деп беседазы-биле эгелээр. Өг дээрге тыва кижиниң ыдыктыг өргээзи, ада-өгбелериң мерген угаанының чогаадып кылганы, көжүп-дужүп чоруурунга таарыштыр кылган өргээ болур. Өг дээрге тыва уран-шевер кижилериң холдарыбиле кылган, кедер хептин, паш-саваның, кааскалганын, эдилелдиң тус-тус турар черлериниң ораны-дыр. Ону хой дугуунден кылган. Кол өзээ — ханалары, ынаазы, хараачазы, эжии. Өгнүң дерии — кидис шывыглар — адаккылары, дээвиирлери, базыылары, хана аксының баглары, баганазы, ынааның салдырыктары, өреге, оон бэглары. Эт-севи — аптаралар, ширтектер, орун, үлгүүрге, барбалар. Өг иштин салыры база тускай чурумнуг — ожук (суугу) ортузунга турар, аптаралары дөрге салыр, оң талазынга орун, аяк-сава, а солагай талазынга чүк (чыыш), согааш, бала турар.

Өгге кежигүн бүрүзү бодуу тускай олурар-турар черлиг болуру база албан. Дөрге өгнүң эр ээзи, орун баарынга хөрээжен кижи, а ургулары ада-иезиниң ортузунга олурар. Өгге кирген аалчылар солагай талазында чүк баарынга олурар. Олут бүрүзү бодуу база ужурдурумнуг: хөрээжен кижиниң олуду чон эрттирип, аъш-чем кударынга, аалчының олуду оон хостуг турып, үнүп чоруурунга, а ургулар ада-иезиниң хайгааралынга турарынга эптиг.

Тыва чоннуң бурунгу чаңчылдарының бирээзи өг дою. Кым-бир кижиниң уруу 16 хар чеде бээрге, ону айтырып келгенинин соонда, аңаа чаа өгну белеткеп эгелээр. Ус-шевер кижилерге өгнүн ханазын, хараачазын, эргинниг эжиин, аптара, орун, үлгүүргезин чагып чазадыр. Кожа аалдарның улустарын чалап тургаш, хой дугуунден энчектерни, ширтектерниң шывыгларын салдыргаш, шевер хөрээжен кижилерге сырыдар. Чылдың дөрт эргилдезинде кедер хевин база даарадыр. Өгленир дээн кыска үүгле чаңгыс шай согаажынын дажын авазының авазы, даай-авазы бодунуң дажын бээр. Ында ажы-төлдүг болзун дээн утка кирген.

Башкының тайылбырының соонда өөреникчи Д. Ондарның «Өг» деп шүлүүн номчуур.

Хадың ыяштан хараачаны,
Хана, ынааны талдан
чазааш,
Дыткан дүктен кидис
салып.
Тыва кижи өгнү чаяан.
Авам мени аңаа бөжаан,
Аатқыышка чайгап чораан.
Өпей ырын ырлап чорааш,
Өгге мени өстүрүп каан.

Башкы улаштыр өг доюнуң дугайында тайылбырын кылыр. Чаа өгнүң хараачазынга ак азы көк кадакты баглаар. Ирт дөгерер. Ужазын улуг назылыг кижиге салыр. Кудурук чаан үзе кескеш, отче салыр. Бүүректин азы чүректин чаа-биле ханаларны, ожукту, эжинти чаггаш, чажыг чажар, чалбарыыр. Ону ыяап улуг назылыг кырган кылыр.

Өгну өглээриниң чурумун бир ада эр кижиге кылдырып ап болур. Өгну өглээрде чаъс-чайык барбас, малмаган көөрде таарымчалыг, хат-шуурган, чывардан ыжык, дөн черни шилип алыр. Ханаларын тургускаш, баштарын суккулаштыргаш шарыыр, иштики куржангыны тыртып тургаш эжик кастаагынга быжыглаар. Оон соонда бир кижи иштинче киргеш, хараачаны көдүрер. Дөрт кижи ынааны алгаш, хараача суккаш, хананың даштындан өрү көдүргеш, тербе баштарынга ынаанын салдырыктарын киир кедирер. Эжик бажынга беш ынаа турар. Артканнарын база шак ынчаар сугтар. Бир эвес 13 баштыг, 8 ханалыг өг болза, 83 ынаа херек. Өгнүң ынаазының саны хананың санындан, оон баштарындан хамааржыр. Хана салдынган соонда адаккыларны шыпкаш, ийи куржангыны эжикке быжыглаар, дээвиирлерни үндүрер, баштай мурнукузун, оон соонда артыкызын. Оларны албан карыштыр салыр. Оон базыткыыштарны ажылдыр салгаш быжыглаар, үш үш алды болур. Куржагларны, базыткыыштарны сарлык азы өшкү дүгүнден эжип алыр. Куржангыларны тудуштур, калбартыр чүннер-биле көжүп каан болур. Эң сөөлүнде өрегени үндүрер. Дөрт азыының ужун быжыглаар. Өг бүрүнү-биле тиктинген соонда, өгнүң иштин дериир.

ФРОНТУЧУ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Улуг Тиилелгениң 50 чыл оюн Кызылга болгаш Тываның бүгү булуннарынга улуг тура-сорук көдүрлүүшкүннүг байырлап эрттирген. Бистиң «Тыва дыл болгаш литература» кафедразынга бо байырлалдың ужу-кыдыы база келген деп болур. Көрей дайынының киржикчизи Василий Ламажапович Биче-оолбиле ужуражылга-кежээни организастап чоруткан. Башкывыс бодунуң намдар төөгүзүн болгаш дайынның үржуктарын черле төөгү башкызы болгаш, кончуг тодаргай чижектерге тайылбырлап, солун чугаазы-биле бисти чайгаар сорунзалай каапкан чүве. Ынчаарда ол көрей дайынынга совет шериглер киржип турган деп медээлер ол үениң солун, сеткүүлүнге, радио-телевидениезинге-даа чырытпайн турган.

Башкывыс Тывадан барган орус, тыва өскү-биле кады кыдат эки турачылар бооп, кыдат хеп-сыныг, дериг-херекселдиг эрес-дидим тулчуп чораан. 1950 чылда Тывадан эң баштайгы шеригже келдирткеннериң бирээзи Василий Ламажапович болганына база чоргаарланмас аргавыс чок. Ол үеде башкывыс 22 харлыг турган. Хан-чинниг, ыш-бус, өлүмчидминг, карак чажы холушкан бүзүттүг дайынның дириг херечизи чораан эпизодтарын каракка көзүлдүр чуруй бээрге, уян кижиниң сеткил-сагыжы ыстап, кадыг кижиниң каткызы-даа кээп олурар чорду.

Башкывыска тураскаадып шүлүкчүгеживисти чугаалап даза ырлап бээривиске, өөрүүру аажок болду. Белек-селекти тыпсып турувуста, сүрээлеп турары илдеп. Ынак башкывыс Василий Ламажаповичиге солун дамчыштыр кан дег кадыкшылды, ам-даа узун назы назылаарын, сеткилдиг ханызынан күзеп тур бис.

Меңги ООРЖАК.
Студент.

ЫРЫ КИЧЭЭЛИ

Ыры — кижиниң сагыш-сеткилиниң доюлдурукчузу. Ыры — амыдыралдың хей-аът киирикчизи. Ыры — өөреникчилерниң эстетиктиг кижизидилгезинге улуг рольду ойнап турар.

«Ыры кичээлин чүге херекке албазыл?» деп, композитор Саая Мынмырович Бюрбениң 1995 чылдың январь 11-де «Шын» солунга үнген материалын деткиир мен. Чүге дизе Тыва Республикада амгы үеде 166 школаларының иштинден 48 школаларда музыка башкылары шуут чок болуп турар.

Бай-Тайга кожуунун Тээли № 1 ортумак школада башкылап турар мен. Бодумнуң ап турарым 8 «а» класска «Ыры, шүлүүм төрээн черге бараалгадыйн» деп ажык класс шагын эрттирдим. Аңаа өөреникчилер, келген ада-иелер эрткен чылдан эгелеп школада ыры кичээли эртпейн турарын хомудап чугаалады.

Ыры кичээлин херекке албас чорук өөреникчилериниң сагыш-сеткилин ундаралга эккеп, иштики делегейи ядаргай чорукка чедирер.

Республика хемчээлдиг шиитпирлеттинмейн турар бо айтырыгны келир өөредилге чылында алды ай азы бир чыл түр күрстарны уран үүл училищезинге ыры башкыларын школаларга белеткээр дээн композитор Саая Бюрбениң саналын Тыва Республиканың Өөредилге ямызы деткиир боор дээринге бүзүреп артым. Ыры кичээли ниити билиг школаларынга херек дээрзин утпаалы.

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

СУГНУҢ ҮНЕЗИ

Бо ийи сөстүң артынче хандыр бакылаалы

Бир эвес кымыскаякты билбейн чуура базып каан болзуңза, сарыг шажында ону ак нүгүл деп адаар. А кижи бодунуң амыдыралында билип тура-даа, чеже-чеже ак, кара нүгүлдерни кылып келбес дээр. Ооң бойдуска чедирип чоруур когаралын санап төдери берге. Ынчап кээрге, кижи дег хөй нүгүлдүг амытан бо чырык черде чок хевирлиг. Үгле сугга хамаарылгавысты ап көрээлиңер.

Ылаңгыя хоорайжылардың думчуунуң адаанда краннардан белен агып турар сугну кам-хайыра чок, дүн-хүн-даа дивес аксып келиринден шуут-ла чүрээм аарыыр. Каът бажыңнарга адаанда, үстүнде, кыдыында, чанында кожаларның кайы кранны кажан, канчаар ажыдып турары шупту хостуг дыңналып турар. Шуптузу-ла хем ажыдып алган-биле дөмей, чаңгыс аяк чуурда безин хумуң ишти сугну хоозун аксып кааптарлар. Хеп чүй бергенде азы ал-боттарының эзт-кежин чуп алырда, хөлдаа ишти сугну ажыглагылаптар. Агып, дамдылап турар үрелик краннар та чеже...

Бир-ле «Комсомольская правда» солуннуң корреспондентизи Японияга чеде бергеш, хоначалар бажыңынга Москвада-биле дөмей, хөй суг ажыглап, бар шаа-биле дүрбүттүнүп чунуп каапкан соонда, доп-дораан аңаа сугну артыкка чарыгдаанының өртээн төлээр квитанция чедип келген. Кайгаңындан корреспондентиниң дылы агарып калган.

База-ла бир солундан немецтернің дугайында номчаан мен. Олар эртен, кежээ арның чуурда раковиназының бөөшкүнүн дуглап алгаш, сугну бичиини аксып алгаш, краның дуглап каапкаш, ам кээп чунуп киринтер. Ооң соонда арыг сугбиле арның чодуп алыр, олла, хензиг-даа артык суг агыспас.

Чүге черле бис суг камнавас, туравыс улугул? Кижиниң кандыызын ооң суг аксырындан безин эскерип каап болур деп бодаар мен. Чүве херексевес, турамыккай кижи сугну чер-чайтылама кылдыр аксып алган турар.

Бистің Тывага суг хемчээр сапакчыларны та кажан-чежен салыр. Ону Москва безин салып чадап турар, ынчалза-даа удавас ол санакчыларны салып алырлар. А бистер? Суг хемчээкчилери келбээн шаанда, хайыраан суувусту ой-чижек чокка хөл-хөлү-биле, хем-хемни-биле та чежени халас аксып кааптар бис. Бойдустуң хайыразын камнаар талазыбиле дириг кижилерниң боттарының мээ-медерели та кайнаар чиде берген чүве...

Кандыг-чүү-даа бол, бистің Улуг-Хем хайыраканывыс ам дээрезинде чүгээр арыг болгаш кыжын Кызыл хоорайга сугну безин орта арыглавас хевирлиг ийин. А кажан тайга-сыннардан хар эрип баткаш, Улуг-Хемни бокталдыра бээрге, кызылчылар эскерген боор, краннардан боралгактыг суг кээп турду. Ол дээрге Кызыл хоорай чурттакчыларының ой-хемчээл чок суг аксындан, арыглал дерилгелери сугну арыглап күш четпейн турары ол-дур.

Ачылыг суг дугайында чугааның эгелеп алган чылдагааның чүл дээрге, ооң үнезин чаңгыс дамдызынга чедир билир кижилерниң, оларның суг-биле холбашкан берге айтырыының дугайында бижиир дээним бо.

Олар кайызы-даа пенсиялаан соонда безин Таңды кожуунуң «Межегей» совхозунуң малчыннары чордулар. Хар-назыны 60 үшчок ажа берген ийи ирей-кадай амгы үеде Межегей ховуларында хууда инектерин кадарып олурарлар. Бо үеде хууда-даа мал кадарган кижи ажыктыг ажыл кылып чоруур үнелиг кижи-дир. Ийи борбак ирей-кадай чүү шоолуг хөйну чиптерил, оларның өстүрүп каан малы дөмей-ле чонунга, Тывазынга ажыктыг дээрзинде маргыш чок.

Бистер, ёзуургак хоорайжылар мал малдап чоруур кижилериске анаа баар эвес бис, ыяапла бир-ле чүве хереглээнде баар ышкажыгай бис. Чазын оларның малының өдээн үүдүрүп алыр дээш, өске үелерде «изиг ханнап» алыр, хойтпаан ижип алыр дээш, оларга халдып чедер чазыйлар-ла болгай бис, шыны-биле чугаалаарга аан. Ону боттарывыстан чажырып канчаар.

Мен база-ла өдек деп чеде бергеним-не ол-ла болгай. Машинадан дүжүп чадап чыдырымда-ла, уткып келгеш, кижилермнің өөрүүрү-даа медээжок. «Келбес кижи келген» деп-ле турлар.

«Кандыг тур «силер?» деп антырыымга хөөкүилер 6 молдургазын оорларга үзе сүрдүрүпкенин чугааладылар. Олар радио, телевизор-даа дыңнавас, көрбес (электри чырыы кайда боор), солун-даа номчувас. «Шын» солунну чагыдып каан улус бис, черле эккеп бербес ийин, та кандаай чүве» дидирлер. Сумкага чүве орааап чораан солунну камныы кончуг херип алгаш, аптара кырынче салып алдылар, чайланы бергеш, таптыг номчуурлары ол. Ыттар безин бистің келгенивиске оорээн дег, идепкейи хайны берген, эрези сүргей, улус аразында аайдедир чиик-чиик салчып турлар. Улус келгени боларга бир-ле улуг болуушкун.Ээн ховуда мал-маган ортузунда нелээ караайнып, дүмбейленип калган дег олурар улузумну кээргээрим-даа хөлчок.

Оларның эң-не бергедежип олурар чүвези — суг айтырыы. Пенсионер, хуу малдыг дижип-ле, оларны «Межегей» коллективтиг ажыл-агый суг-биле кызал эгелээн. Суг айтырыы деп чүве билбес номчукчулар мээң чугаамның утказын билоейн-даа олурар чыгыы боор. Тайылбырлаайн: Межегейниң малчыннарының турлаглары шупту ховуда, оон өске черлер ында чок. А ховуда кандыг хем агып чыдарыл? Ынчангаш малчыннарга суг сөөртүр машина кээп турар. Чамдыкта ол үнээргелдиг автомашина 4-5 хүн дургузундаа келбейн баар. Ынчан ховуда кижилерниң, малдың даа караа чүгле машина кээр орукче углап алган турар. Суг сөөртүр машинадан суксун хандырар малмаган агып чыдар арык суундан безин коргар, оон суг ижип билбес боор чүве-дир. Бир чылын акым кижи кадарган хоюн кыргыткан, чүгдуртап алыр дээш чедирер черинче сүрүп бар чораан, орук ара ол малды буга суундан суггарып чадап каан. Мындыг болур чүве-дир: черге төк кээп дүжеринге-ле, автомашинадан сени суггарар турган болза, бодуңдаа агым сугдан коргар болур сен ыйнаан.

«Канчаар улус боор бис?» деп багай улузумнуң бажы ышкан айтырыы-ла ол. Өскээр көжер дээрге, өөренген чери база кончуг Пенсионер улуска кым кыштаг, чазаг черин бээрил? Бээр-даа болза, ийи буттуг бөрүлер ол улусту өскелеп, базынчактап, байгы малын сыырыптарлар-ла ыйнаан. Акым: «Ам канчаар, совхозтан хураган хүлээп алыр деп бодап олур мен» дейдир. Ийи борбак кырган ирей-кадайның хураган соондан халыыр харыы кайдал? Оор-сукка ону алзып, өре-ширеден уштунмастаар, ол-ла-дыр. Хырын борастап олурган каш пенсияны шуптузун өре орнунга октап берипкеш, ам үнүңбиле амыдыраарыл? Шынаппла, баш мунгаш.

А мында кол хартаачы болур «Межегей» коллективтиг ажыл-агый чүге кыдыында чыдып каар деп барды? Он-он чылдар иштинде кижилерниң дириг күжү-биле малын өстүртүп-өстүртүп алгаш, кажан олар назыдап-кырыырга, чуртта кагган чурук ышкаш, оларны амыдыралдан үндүр октапканы ол бе? Ам келгеш, оларны суг чок ээн ховуга кагыдып-суксадып, муңгарадып-деңгередип аан...

Совхозтуң суг сөөртүр автомашиназы 2-ле санныг деп билдим. Кайы-бирээзи үрелип каарга, чаңгыс машина каяа четтигер. Хөөкүй малчыннарга үешаанда суг чедирип бербейн, та чеже хилинчекке оларны таварыштырып турар улус бо. Суг чедиреринiң нарын проблемазы бар улус амдаа машиналардан немей садып алза кандыгыл? Чээпдаа тургаш болза. Мурнунда чүнү бодап турганнарыл?

Кыштаг чанында кудук кадап турганын көрдүм. Сугга чедип чадап кааш, ара октапкан хевирлиг. Суг ында 200 метр ханы черде чыдар, аңаа чедип алырда, кончуг күштүг тускай техника херек. Совхозтуң ындыг арга-быразы кайда боор.

«Межегей» коллективтиг ажыл-агыйның директору Алексей Монгуш, кожуун чагырыкчызы Борис Балчый-оол, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальники Тимофей Хунданов оларны мал-маган ортузунга изиг, куруг ховуга бир неделя дургузунда суг чокка чурттадып көрзе көрем. Ынчан айтырыг ала-чайгаар шиитпирлеттине бээр-дир ийин.

Солунга силерниң бергедээшкиннериңер дугайында бижиир мен дээримге, мээң ол багай улузум солунга ат-сывын айытпазын диледилер. Черле мындыг ышкажыгай бис. Даргабошкаларындан коргуп-ла (хүндүлеп дээн уткалыг) дам-на чаданып олурган улусту дам-на кызагдаар ирги бе деп сестир. Ындыг эвес-даа болза, бичe сеткил оларны солун материалының маадырлары болурунче чагдатпас, дарга-бошкаларын шүгүмчүледириниң база бертсинер. Мен ол Межегейниң удуртулгазын барла шаам-биле бактаар-даа сорулгам чок. Анаа-ла тургустуна берген байдалды бижиип, канчалза экил деп айтырыгны боданып көөрү-биле салып олурарым бо. Суг өртээнге бир чылда бир инек-даа өстүрүп бээринге акым белен олурар. Черле дириг кижилер болганывыста, кандыг-бир аргазын тып, алчып-бержип, үнчүп-киржип дузалажып, демнежип чорбас болзувусса, канчаарыл ам.

Сугнуң үнези. Бо ийи сөстүң артынче хандыр бакылап, бодуңарның амыдыралыңарны чүгле ийи-ле хүн иштинде суг чокка сагыштап көрүңер даан. Агаар, хүн, суг — бо үш чокта амыдырал турбас. Ынчангаш сугну үнелеп өөренилиңер.

Надежда ЭРГЕП.

● Архив херээниң 65 чылынга ●

БЕРГЕЛЕР ТУРЗА-ДАА...

1930 чылдың 6 айның 23-те Тыва Арат Республика үжүк-бижиктиг апарган. Ынчангаш ооң-биле кады ол-ла үеде Эртем комитениң чанында күрүне архиви тургустунган. Оон бээр архив херээ янзы-бүрү уг-биле хөгжүп келген.

ТАР-ның Министрлер Чөвүлели 1932 чылдың апрель 7-де доктаал үндүрген. Ол доктаалда айтып турары болза, күрүне архиви албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелериниң документилерин чыыр, аайлап-эмгелээр, эртем, культура, төөгү айтырыгларын шиитпирлээринге дузалажыр деп айыткан.

Күрүне архивиниң 30 чылдар үезинде шиитпирлеп турган айтырыглары амгы үеде оон-даа артык калбарган болгаш эртем талазы-биле күрүне албан чери апарган.

1991 чылда партия Тыва обкомунуң партия архиви Тыванын Төп Күрүне архивиниң составынга база бир улуг архив шыгжамыры бооп кирген. 1995 чылдың эгезинде федералдыг албан чери репрессияга таварышканнарның херектерин дужаагылаан. Ынчангаш күрүненің Төп архиви янзы-бүрү, бүгү талалыг айтырыгларны харыылаар албан чери бооп өзүп келген. Сөөлгү чылдарда рынок экономиказының хөгжүлдезинiң салдары-биле чамдык албан черлери, организациялар дүшкүлээн, хуужудулга эгелээн соонда, кижилерге, оларның ажыл стажынга хамаарышкан документилер октаттынган бооп турар. Документилер дугайында хуужудулга чорудун турар муниципалдыг албан чери, ооң даргазы бир-ле дугаарында оларны камгалап-кадагалап, бир черге чыып, мөөңнээр болгаш бир улуг тускай архив ажыдып тургузар ужурлуг. Ону кылырының талазы-биле хөй доктаал, саавыр-даа чигүлээн болгай. Оларның-биле таныжылга чорудар ужурлуг турганнар.. Ол документилер дээрге кижилерниң салым-хуузу-дур. Кижилерниң салым-хуузунче бижип каан чазыглардан безин кижилерниң салым-хуузу хамааржып турар. Хуужүттуна берген албан черлериниң, организацияларның, акционерлиг ниитилелдерниң оон-даа өске янзы-бүрү хуу амыдыралдыг черлериң, арат ажыл-агыйларның документилерин олар боттары камгалап, чогуур черлеринге аппарып дужаап бээр ужурлуг турган. **Архив болза чүгле Тыванын төөгүзүнге хамаарылгалыг документилер шыгжаар ужурлуг. А кижилериң хуузунда ажыл-агыйынга хамаарышкан документилер ол-ла албан черлеринге 75 чыл иштинде кадагалаттынын чыдар.**

Бистің 2 дугаар шыгжамырывыстан (эргиде партия архиви) чон үзүлбестээн. Ол архивти сонуургаан чон, эртем ажылдакчылары, партия шугумунга ажылдап чорааннар база-ла стаж дилээн, ап чораан шалының сүрүшкен, ада-иезиниң төөгүзүн сонуургаан дээш, кымны чок дээр боор. Бистің күрүне архивин чон хөлүн эрттир сонуургап турар апарганы илден. Чонуун кээп турар чагааларын бичии-даа саадатпайн, аргалыг болза дыка дүрген кылып берип турар бис. Ынчалза-даа бистің чамдык ажылдарывыс халас эвес, өртектиг. Репрессияга таваржып чораан кижилерге, оларның ажытөлүнге аргалыг-ла болза дүрген кылып бээрин кызыдып турар бис. Ол киллистің эргелекчизи Т. А. Бондаренко, эртем ажыллакчылары Т. Д. Монгуш, Т. У. Далай кижилериң айтырыгларынга чөптүү-биле харылап келген. Тиилелгениң 50 чыл оюнга уткуштур ол киллистің ажылдакчылары оязагай ажылдааннар. Ону пропагандалаар талазы-биле көскү черни эзлээннер.

Күрүне архивиниң документилери моол, латин шрифтер-биле бижиттингеннери база бар. Ону бистің эң идепкейлиг дээн пенсионерлеривис очулдурганнар. Оларга Н. Н. Өпеш, Б. С. Монгуш, Ч. Шулуу-Маадыр, О. Б. Биче болгаш оон-даа өскелер хамааржырлар.

Ынчангаш архивиниң документилериниң сезен хуузу эрги тыва латин шрифтбиле бижиттинген ону амгы тыва дылче очулдурган. Үениң байдалы бергедээн ол очулганы төлээр акша база тывылбастап турар. Ам массалыы-биле очулдурвушкунну тур соксаткаш, чүгле херек үезинде очулдуртуп турар бис.

Тыванын төөгүзүнге болуп турган чүүлдерге архивистер идепкейлии-биле киржип турар. Солун, сеткүүл, радио телевидение, школалар, өөредилге, аңгы-аңгы албан-организация черлери-биле харылзаавыс быжыг.

Эртем-шинчилел талазыбиле ажылывыс эки чоруп турза-даа, архивтиң материал-техниктиг баазазы хүн келген тулум баксыран кел чыдар. Бо хөй эрткен чылдарның дургузунда чүгле чаңгыс ксерокопиральный аппарат арай деп садып алган бис. Микрофильмнер лабораториязының аппараты үндүр бижиттинген, ону кылыр, септээр артык кезектер чок. Чаа ындыг аппаратты алыр-даа дээрге, аңгыландырыышкын болбайн турар.

Ийи дугаар архив шыгжамыры (эрги партия архиви) шуут берге байдалдыг болду. Ол эрги чырыдыышкын бажыңында турар херектер шупту подвалда, үргүлчү шык, суг агар. Кижилериң ажылдаар чери 2 дугаар каътта 2-ле борбак өрээл, өске өрээлдерде бичии музыкант, чурукчу өөренікчилер бар. Партия дүшкениниң соонда, партия архивтерин Президентиниң чарлыы-биле күрүне архивтериниң структуразынче бар-ла турган өнчү-хөреңгизи, штаттыг ажылдакчылары-биле кады шилчиткен. Ынчалза-даа эрги партия архивиниң байдалы амгы үеге чедир берге, ооң салым-чолу ам-даа төнчүзүнге чедир шиитпирлеттинмээн.

Россияның өске архив черлери-биле харылзаавыс хөлчок быжыгып, арга-дуржулга солчулгазы база архив ажылдакчыларының билиин бедидериниң талазы-биле ажылдар эрткен чылдарда дыка эки чоруп турган. Ам ындыг харылзаа акшаланды-рыышкынның бергези-биле ооҗургаан, ол ышкаш кожууннар архивтери-биле ажыл аайы-биле харылзаавыс чылбастаан. Ынай-бээр чоруур дизе чүгле ийи-чаңгыс кижи чоруур. Москва хоорайда Росархив чери-биле чүгле телефон азы чагаабиле харылзажыр апарган бис. Сибирь девискээриниң чылын болур зона чөвүлели Иркутск хоорайга удавас болур. Ынаар четкеш кээр боор бис деп бүзүрел шоолуг-ла бисте чок. Ам бо сөөлгү чылдарда партия биле айыыл чок черниң документилериниң хүлээн алыышкыны-биле тускай методиктиг пособиелер чок болгаш, чүгле арга-дуржулга солчулгазы аажок ажыктыг бооп турар. Ам канчаар боор, мындыг-дыр дээш хол салдынган олуруптар эвес, шаавыс-биле кызып ажылдап тур бис. Архивиниң 65 чылы база чоорушуттаан.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
ТР-ниң Төп күрүне архивиниң директору.

Эки кижилер дугайында

ХООЧУН-БИЛЕ ТАНЫЖЫҢАР

Алдыы-Ишкин — Тывада база бир төөгүлүг булуңнарның бирээзи дээр болза, частырыг болбас-ла боор. Ону Ондарлар чурту дижир болгай. Сеңгин-Чаңгы чагырыгалыг Алдыы-Ишкин Ондарлары чурттап чораан дижири база-ла шын.

Мен маңаа Ондарлар дугайын-даа эвес, Алдыы-Ишкинниң амгы хоочунларының бирээзи Дадар-оол Көк-оолович Монгушбиле номчукчуларны таныштырар бодадым.

Дадар-оол Көк-оолович турза узун-даа, тутса мөгедаа, Ырлап, хөөмейлеп, каргыраалап, сыгыртып турда, Ишкинниң хаялары чаңгыланып, аргалар баштары коогайнып турар дээр болгай. Аныяанда ындыг чораан чүве ыйнаан.

Дадар-оол Көк-ооловичини үежилеринде танывас кижилер ховар-ла боор. Ол аныяандан тура-ла, күш-ажылчы чылдарын ниитиниң ажыл-херээнге бараалгадып келген. Ооң тускай эртеми бухгалтер. Ынчаардагы «Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырында бухгалтерлеп ажылдавышаан. Хөй ниити даалгазын катай кылып, ол салбырның профэвилел комитедин даргалап чораан. Дадар-оол Көк-ооловичиниң даанган ажылынга кызымаан, ажыл-агыйжы төлептиг мөзү-шынарын ол шагның көжуун удуртулгазы үнелеп көргеш, ортаакы чергениң ажылын удуртур кадрлар белеткээр тускай өөредилге черинче өөредип чоруткан. Ол ону чедиишкинниг өөренип дооскаш, «Ишкин» салбырынга агрономнап, ховуу бригадирлеп, хөй чылдарда салбырны эргелекчилээн.

Чуртунуң чону ооң кижизиг мөзү-шынарын, төлептиг аажы-чаңын, ажылагыйжы кызымаккай чуткүлдүүн эскербейн эрттирбээннер. Ону Ишкин көдээ күүскомунуң чагырыкчызынга соңгуп алганнар. Ол аңаа хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир ажылдаан.

Мен мында ооң үгле күш-ажылчы оруктарын каксы көргүстүм.

Ооң өг-бүле амыдыралы база солун кижи. Кара аныяандан тура-ла, кырыыжеге кады чурттап келген уругларының авазы Чигжит Седенчаповнаны, чуртталгамның чаяакчызы деп үнелеп, хүндүлеп чоруур. Оларның уруглары шупту алды кижи, дөрту дээди, ийизи тускай ортумак эртемниглер. Олар шупту-ла улус ажыл-агыйының чугула адырларында ак сеткилдии-биле ажылдап, ада-иезин болгаш чон, эшөөрүн хомудатпайн чоруурлар.

Дадар-оол Көк-ооловичиниң төөгүзү база дыка солун. Ону мооң адаанга кысказы-биле таныштыра каапсымза номчукчу чажам дивес боор деп идегедим. Ооң төрээн адазы Көк-оол Монгуштуң чаңгыс иеден кады төрээннери шупту он кижи. Оларның бежи азырандыга өскен. Көк-оол Монгуштуң азыраан адазы Бады Монгуш бодунуң үезинде моол, төвүт бижикти эки билир эртемниг кижи чораан. Ол Хемчиктиң Даа кожуунну нояны бүгү Тывага билдингир Бууруул-Ноян дижип турган Хайдып-Үгер-Дааның бижээчизи бооп чораан. Көк-оол Монгуштуң кады төрээннеринден бир кыс уругну Чес-Булуң камбызынга, өскелерин Улуг-Хем, Чыраа-Бажы, Баян-Талаже азырандыга бергилээн. Дадар-оол Көк-оолович: «Ынчангаш чер болганда төрелдерим дыка хөй» деп чугаалаар кижи.

— Баян-Талага чурттап чораан өгбелеривис ол үениң эртем-билигли, эрге-дужаалдыг кижилери чорааннар. Ханныг репрессияның чылдарында оларны тудуп хоругдап, амы-тынындан чарып, хөреңгизин хавырыл, оларның ажы-төлдери, дөргүл-төрелдери бистерге эгиттинмес когаралды чедиргенин кажанда-даа утпас бис.

Ол өгбелеривистің чамдыктарын маңаа адаарга мындыг: Чадааның Үстүү-Хүрээзинiң камбызы чораан Чамзы Монгуш, ол шагның улуг эртемдени — эмчи, чурагачы Даа-Лама дижири Оруйгу Монгуш, Үстүү-Ишкинге чурттап чораан Араптан-Кешпи, сөөлгү чылдарда ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы турган Ондар Байрыны, Мал, чер ажылының ямызының сайыды турган Ооржак Дадар-оолду дээш, оондаа өскелерни актыг черге бууруудаткан.

— Ам канчаар, бистер, кады төрээннер эртем-билигниң дээжизинче ханылап шыдаваан-даа болзувусса, ажы-төлүвүсүң билиглиг кижилер кылып аар дээш кыскан-даа бис, ол сорулгавысты ынчаар чедип ап шыдаан-даа бис — деп чугаалааш, сеткили ханып, ооҗургай бээр чорду ийин ол.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

● **КАЗАНЬ.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Николай СОРОКИН**). Казаньда Рудольф Нуриев аттыг классиктиг балеттиң делегей фестивалы ажыттынган. Ол байырдал Петр Чайковскийниң «Куулуг хөл» деп өлүм чок шиизинден эгелээн. Татарияның опера болгаш балеттиң академиктиг театрынын сценазынга Россияның алдарлыг артизи Татьяна Чернобровкина, артист Дмитрий Забабурин (кайызы-даа Москвада Станиславский болгаш Немирович-Данченко аттыг хөгжүм институтунуң артистери), Россияның улустуң артизи Александр Мутагиров (Челябинскиден) олар шииниң кол күүседикчилериниң рольдарын ойнап турар. Шииниң дирижеру Россияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Владимир Васильев.

Делегейде эң-не ат-сураглыг болгаш талантылыг танцычының ат-алдарынга тураскааткан хөгжүмнүг байырлалдың репертуарында «Щелкунчик», «Жизель», «Баядерка», «Дон Кихот», «Шурале» деп шилер бар. Американың Каттышкан Штаттарынан болгаш Великобританиядан, Санкт-Петербургтан болгаш Львовтан, Воронежтен болгаш Казаньдан, Россияның өске-даа хоорайларындан келген балет мастерлери ол шилерниң кол рольдарын ойнап күүседип турар.

● **НОВГОРОД.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Виктор ТРОЯНОВСКИЙ**). Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан Саха (Якутия) Республиканың аныяктар хүнү Новгород облазында ажыттынган. Бүрүнгү Новгородтун черинде Ада-чурттуң дайынының чылдарында амы-тынындан чарылган чаңгыс чер-чурттугларының ат-алдарын мөнгежилер дээш сонгу үүктен хөй санныг делегация келген. Оларның база бир сорулгазы Новгородтун аныяктары-биле бижыг найыралды улам каннаар, моон соңгаар кады ажылдажылга айтырыгларын амыдыралга бөттөндүрери болур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Сибирьге тургустунган 19 дугаар тускай хаак бригадазының чоруп турган оруу-биле аяп-чорукчуларның маршрудун организастаан. Бригаданың составынга үш чүс ажыг часпас адар якут адыгжылар кирип турган. Оларга Старая Русь хоорайны фашистиг эжелекчилерден хостаар талазы-биле амыр эвес даалганы боттандырып чорудар онаалганы дааскан турган.

Бууруу бригада барык шуптузу ол тулчуушкунга өлүткен. Ам бо хүннерде ол бригаданың дириг арткан үш дайынчыларының ийизи аныяктарын фестивалынга киржип чедип келген.

● **ВЛАДИВОСТОК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Татьяна ПОЖИДАЕВА**). Примор крайның В. К. Арсеньев аттыг чурт-шинчилел музейинде «Музей болгаш үе. Белектер, тывыышкыннар, чаа чүүлдер» деп темалыг делегейниң музей хүнерининге тураскааткан делгелге ажыттынган. Приморьеним чурттакчы чону японнарның костюмнерин, шай байыфлалын чорударда ажыглаар сава аймаан, Амурнуң үндезин чонунуң болгаш Россиядан көшкен улустарның каастаның кедер хептерин база Фукуи префектураның «Япония-Россия» найырал ниитилелиниң даргазы Тэйдзума Енеконуң музейге бергенiн аныяктарның кудага кедери япон кимонону Приморьеним чурттакчы чону бир-ле дугаарында сонуургап көөрлер. Музейнiн ажылдакчылары Азия—Оожум океан регионунуң чурттарының дугайында доктаамал ажылдаар экспозицияны ажыдар деп планчап турар. Ол коллекцияның кол үндезини Кореядан, Японидан болгаш Кыдаттан келген делегацияның сүй белектери болур.

● **ХАБАРОВСК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи). Мурнуу Кореяның, Кыдаттың, Индияның база ол ышкаш Россияның дыка хөй регионнарының фирмалары делегейнiң Ярмарка-95 делгелгезинге киржирiнiң контрактызын чарып алганнар. Ярмарка Хабаровскиде ажыттынган. Садып алыкчыларга компьютерлер болгаш видеотехникадан эгелээш, идик-хеп, уруглар ойнаарактарынга чедир калбак хереглелдиң чугула баранныарын бараалгадыр. Ярмарканы Ленин аттыг стадиочда дерип турган. Бараан делгээн шөл үш муң квадрат метр черни эзлеп турар. Алды ай дургузунда маңаа Россияның болгаш даштыкы чурттарның фирмалары чугула хереглел барааны садып-саарарын үргүлчүлээр.

● **ВЛАДИВОСТОК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Евгений Ленц**). Владивостокта Индияның культура хүннери чоруп турар. Хууда кижиниң Чөөн чүк школазынга «Индия-биле база катап таныжып тур бис» деп конференция болуп эрткен. Индия Республиканың кол консульствозунуң ажылдакчылары болгаш ажылагыйжы бөлүктернiн төлээлери культура хүннериниң хүндүлүг аалчылары болганнар. Сөөлгү беш чыл дургузунда Ыраккы Чөөн чүкте баштайгы хууда ортумак өөредилге чери — Чөөн чүк школазы — Азия—Оожум океан регионунуң чурттарынга ажылдаар япон, кыдат болгаш көрей дылдарның очуллурукчуларын белеткеп үндүрүп келген. Чаа өөредилге чылында аңаа хинди дыл база немежир.

● Кижи болгаш бойдус ●

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУУЛУҢАР

Бистің амыдыралывыска арга-арыгның ужур-дузаазы дыка улуг... Ында ажык-тывыштыг янзы-бүрү дириг амытаннар, кат-чимис, тоорук, эм оттар дээш, кандыг байлак чок дээр! Ылаңгыя чайыл хек элин, арыг погаан өңү-биле шыптынган үеде тайга-таңдының арыг агаарын тыныл, кандыг кижи чоруксавас боор. Ажыл-агый аайы-биле Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарына аяп-чорук кылып чораан, кижи бойдустуң чурумалдыг байлак черлерин көрүп мага хамнас.

Тыва Республиканың кожууннар аайы-биле удуртуп-башкарын турары ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күркомитединiң салып турар кол сорулгазы — арга-арыгны камгалаары болгаш шын ажыглап өөренири.

Республикада арга-арыгның шыптынган ниити шөлү 11,4 млн. га. чери арга-арыг ажылдакчылары камгалап, кадагалап турар. Девискээрде хөй кезии даглыг, хемнер кежиллир чамдык черлерде техника чедери берге, өрт болурга олар улуг бергедээшкиннерге таваржып, боттарының кара күжү-биле өжүрүп ажылдап турар дизе, чазыг чок боор. Кызылдың авиакезээниң ажылдакчылары кол күштү мөөңнеп, өрт-халапты ой-шаанла дыңнадып, арга-арыг ажылдакчылары-биле ажыл-херекти бүдүрүп турарлар. Эрткен 1994 чылда часкы үеде бистің республиканың девискээринге 42 өрт болган, чылдагааны — часкы хар эрип, ол-шык черже сине берген үеде колхоз, совхозтар боттарының ховуларын-шөлдерин арыглап, погаан сигеп дүрген өссүп дээш эрткен чылдың күргаг куу сигеннерин өрттедир чаңчылдыг улус. Ооң хайынлан өрт арга-арыгже дамчып, черниң хөрзунун, оон иштинде чурттап турар дириг амытаннарын болгаш долгандыр турар бойдус хүрээлелинге ажыктыг бичии микроорганизмнеринге эгиттинмес улуг когаралды чедирип турар.

Ол ышкаш аңчыларга, балыкчыларга улуг лилег, сүмевис — барган черлеринге одаанарны долгандыр черни казып, суг-биле одуңарны өжүрүп каан көрүңер. «Чаңгыс ыяштан миллион серенгини кылып ап болуп, а чаңгыс серенги-биле миллион ыяшты өрттедип каап болур» дээрзин утпаалыңар.

Ынчангаш эрткен чылгы часкы-күскү өрттерниң ниити шөлү 174,0 га болган. Улуг өрт чок, колдуунда-ла чер кыры-биле маңнаан өрттер болган деп агаарлан камгалал чери болгаш арга-арыг ажылдакчылары бадыткап турар.

Девискээр аайы-биле дараазында кожууннарның арга-арыг шөлдеринге болган өрттерни демдеглекседелим: Тожуунуң арга-арыг девискээринге 20 өрт болганындан 84,6 га чер өрттенген. Шагаан-Арыгның арга-арыг ажылагыйының девискээринге 6 өрт болганындан 15,4 га чер өрттенген. Каа-Хемниң девискээринге 4 өрттен 48,1 га чер өрттенген. Чалананың девискээринге болган 5 өрттен 18,5 га девискээр өрттенген. Тураның девискээринге болган 3 өрттен 6,1 га чер өрттенген. Таңдының арга-арыг ажыл-агыйынга 3 өрт болганындан 2,1 га чер өрттенген. Кызыл кожуунның девискээринге 1 өрт болганындан 0,5 га чер өрттенген.

Өрт-халаптың болган чизеңзызын протокол тургускаш, тускайлаан дептерге арга-арыг ажыл-агый бүрүзү доллуруп турар. Өрт-халап болган черлерже улус-чонну хаара тударынга организастыг ажыл чорударынга шаптараазыныг нарын, берге айтырыглар тургустунуп турар. Аъш-чем-биле хандырылга, кывар-чаар материалдар дээш, оон-даа өске.

Үе-шаг чеже-даа берге, нарын кызагдаашкынларга таваржып турзувусса, ундаравайн, бар-ла аргаларны ажыглап, ажыл-херектерни демниг бүдүрүп ажылдаар ужурлуг бис.

Тыва улус буруя шагдан бээр бодунуң чуртунга, бойдус байлаанга дыка хумагалыг, камныг чорааны төөгүден илден. Ала-өгбелеривистің биске арттырып каан байлак чуртун камгалап карактаарывыс дээрге, үгле арга-арыг ажылдакчыларының эвес, ол ниити улус чонуң херээ-дир.

Александр НООЗУН.
Арга-арыг камгалалының болгаш хайгаараалының киллизиниң инспектору.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР КӨВҮДЭЭН

Барыын-Хемчикке ында бойдус камгалалының күрүне инспектору Долзатпаа Дандарның чугаазын бо-ла сактып кээр мен. Барлык суурнуң карз суунда ондатралар өзүп турар. Ол ховар дириг амытаннарны оорлап тудар улус көвүдээн. Хөөкүйлер эвээжеп турар. Ол кара сугну школачылар башкызы Ирэида Маадыр-биле хайраарап турарлар. Аксы-Барлык школазында база бойдустуң хайгааракчылары башкылар, школачылар.

Оон ынай бо кожуунда браконьерлер бажын ковайтып эгелээннер. Тайга-сыннарга, хемнерге хөй кижини туткан бис. Ол төтчеглекчилерни тударынга. Кызыл-Мажалыктың чагырга черинiн даргазының оралакчызы Мөнгүн-оол Монгуш-биле демнежип, үш бөлүк төтчеглекчилерни туткан бис. Ак хемнiн бажында Дөңгүл сынынга Чыргакы улузу аңнап чораан. Олардан сегит бажынга орган Сат деп аңчыны туткан бис. Хөйниитиниң 16 инспекторунуң деми-биле чер-черде төтчеглекчилерни хайгаарап турар бис — деп, Долзатпаа Дандар чугаалай-дыр.

Ак хемче чоктаан орукта каайлы чери бар. Оон ажылдакчылары хем иштинiн ыяштарын чөпшээрел чокка кезип кааптылар деп, ол база элдепсинди.

Ондар ОХЕМЧИК.

Мөгениң уруу адазының дугайында

ТАР НАЧЫНЫ

Бистиң ачавыстың долу ат, фамилиязын Бай-Тайганың чону шаандан дээр адаар эвес, чүгле Мөге Намчыл дажир. Оолдарын, ургларын база-ла Мөге Намчыл оглу, Мөге Намчыл уруу дээр. Ынчангаш ооң фамилиязын, адазының адын билбес улустар эвээш эвес. Ачамны Салчак Хунажыкович Намчыл дээр, ол 1900 чылда Бай-Тайганың Көп-Сөөк деп черге төрүттүнген. Олар алды алышкы, үш угбалышкы улус, ачавыс ең хеймери.

Ачам азыранды кижи, ол бичии турда, Көп-Сөөк хүреэзиниң ламазы Соржу башкы деп моол лама азырап алган. Ону Моолче киргеш, бодунуң төрелдеринге чедирип каар, ооң соонда хүреэге өөредип киирип каан деп ачам чугаалаар. Баштай аажок өөренип турган, чоорту ойнаарынче чардыгып чоруп каар чорган. Шаанда Шагаа бир ай үргүлчүлээр. Чүгле хүрежир эвес, баг кагарынга, шыдыраалаарынга кончуг хандыкшылдыг кижи. Бистер моол кырган-ачавыстың адын безин билбес бис. Соржу башкы дээрге ол үениң дужаалы хире чораан. Ол кончуг ак сеткиллиг кижи хевиолиг, ачамны эки азырап өстүрүп, лама әртемиңге база өөредип каан. Моол дылды ол арыг билир, моолдап дыка ырлаар. Сан бодаары аажок. Кара хөрек-биле сан бодаар кижи мен деп, ол чугаалап орар.

Ачам төрээн ада-иезиниң хамаарылгазынче чоорту шилчип, документизин оларның адынга кылдыртып алган.

Ачам ол алды харлыымдан эгелеп маргылдааларга хүрежип эгелээн мен деп чугаалаар кижи. 1916 чылда Көп-Сөөктүң Үстүү-Мажалык овазын дагаанда бир дугаарында шүүлген. Оон бээр-ле Бай-Тайга, Барыын-Хемчик девискээрлеринге болган хүреш маргылдааларынга киришкеш, чангыс удаа эвес шаннадлыг черлерни алган. Ынчангаш чоорту алды аргалыг, беш мегелиг ёзулуг мергежилдиг мөге кылдыр өзүп келгеш, ТАР-ның ең шыырак мөгелериниң бирээзи болу берген. Бай-Тайганың улуг назылыг чону, оске-даа кожуннарда ачамны таныыр кижилер амдаа утпаан, сактып олурарлар боор. Бистиң ачавыс улуг мага-боттуг, хертеш сынныг, мөчек-мөчек шыңганнарлыг, карактары улуг, карз кирбиктерлиг кижи-ле болгай.

Кызылга болуп турган Чазак байырлалынга турааскаткан хүреш маргылдаазынга эгелээн каш катап киришкеш, шаннадып чораан. 1935 чылда шүүлгеш, ТАР начыны атты алышаан, эзер, чүгенниг, чыраа калчан шилги аът-биле шаннаткан. Моон эгелээш-ле, чон ачавысты Мөге Намчыл дижи берген. Ол 50 чылдарга чедир хүрежип, бодунуң хандыкшылдыг спортүн кагбайн чораан. Чамдык хүреш маргылдааларынга чоннуң дилээн ёзугаар назыны улгады-даа берген болза, ол көргүзүг девиишкиннерни-даа кылып, аныяктарга канчаар девиирин айтып берип чораан. Чүге дээрге ооң девиири онзагай чараш турган.

Тыва хүрешке оолдарны хандыкшыдарынче, өөредиринче үргүлчү кичээнгейни ол салып чораан. Ооң ачызында акыларым Күрдүү, Дамба-Даржаа ачамның мөге угун салган алган, кожуун чергелиг хүрештерге шыырак хүрежип чордулар. Чүгле бодунуң оолдарын эвес, өске-даа хүрешке сундулуг аныяктарга аргаларны, канчаар девиирин үргүлчү айтып бээр кижи. Республиканың сураглыг мөгези, спорт мастери Хомушку Кировту ачам өөредип, кижизиткен дээр болзумза, ында частыыг чок. Ылап мөге болур кижи-дир деп чүвени ол билгеш, канчаар хүрежириниң аргаларын айтып берип чораан.

Ачам хүрежириндин аңгыда, шыдыраалаарынга кайгамчык ынак, сундулуг. Кожуун чергелиг маргылдааларга үргүлчү киржип келген. Республика маргылдааларынга база киржи бээр. Чангыс-даа хүн ол шыдыраа ойнаваын барбас, чамдыкта хондур-даа шыдыраалап чоруй баар. Ачамның үргүлчү шыдыраалаар эштери Борис Чюдюк, Саая Долумажап, Хүргүл Кан-оол, Идам Сюрюн, Дамба акый болгаш өскелер-даа турган. 1965 чылдың октябрь айда кожуунның шыдыраа маргылдаазынга киришкеш, ийиги черни ээлээн. Ону республика маргылдаазынче чоруппаан. Боду хөлчок дилеп тургаш, Кызылче бады келген. Соонда билдингени болза, ооң мурнунда чылда республика маргылдаазынга Монгуш Кенин-Лопсаңга уттуруп алган кижи-дир, ону негеп алыры-биле катап ойнаар дээш баткан бооп-тур ийин. Кызылга шыдыраалаар дээш чеде бергеш, хенертен аарааш, мөчээн, Спортка хандыкшылдыг, ынак ачавыстың мөчүзүн Тээлиге чедирип алырынга, оруукшударынга Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлели, республиканың спорт комитеди улуг дузаны чедиргенин утпайн чоруур бис.

Ачам шаандан бээр мал, чер ажылын кылып чораан. Үе чаартынып, сайзырааныбиле ол тудугжу мергежилди чедип алган. Тээли суурга дыка хөй бажыннарны тударынга ол күш-ажылчы улууң киирген. Суурнуң Карл Маркс кудумчузунда амгы библиотеканы, школаларны, раймаг турган бажыңны болгаш өске-даа тудугларны тудушкан. Найырал суурда школаны тударынга база ажылдаан. Ынчангаш ачавысты Тээли суурну тудушкан хоочун тудугжуларның бирээзи кылдыр санап чоруур бис.

Бистиң ада-иевис сес ажытөлүн үениң кандыг-даа бергелери турза, орта торулбайн төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип каан, аңаа улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис. Ам дөрт угбалышкы арткан, ажылдап, чурттап чоруур. Угбам Көкен биле мен башкы, дуңмаларым Болат Салчак садыгжы, Чечек Аракчаа бухгалтер. Ада-иевистиң чагыын ёзугаар чонувска төлептиг бараан болур дээш, кызымак ажылдап чор бис.

Бистиң ачавыс Салчак Хунажыкович Намчылды кожуунның чону сураглыг мөге, шыдыраачы деп үнелеп чоруур. Ол төрүттүнгениниң бээр 95 чыл болуп турар, ооң-биле холбаштыр ачавыстың чырык адынга турааскаатканы кожуун чергелиг хүреш болгаш шыдыраа маргылдаазын Тээлиге июнь айда әртпирер деп әгелекчи санал үнген. Ону бистер, урглары үүлдүгзүнүп деткип, ону әртпиреринге идепкейлиг киржип үзеливис иледерип тур бис.

Татьяна НАМЧЫЛ.

Мөгениң уруу, Тээлиниң № 1 ортумак школазының башкызы.

ТУРИАДА—95

Тиилелгениң 50 чыл оюнга турааскаатканы Тыва Республиканың школаларының болгаш башкыларының аразында туризм талазы-биле «Туриада-95»-ти республиканың аныяк аян-чорукчулар төвү 1995 чылдың апрель 27-ден май 10-га чедир Мөңгүн-Тайга болгаш Байтайга кожууннарның девискээринге чорудуп әрттирген. Бо талазы-биле аныяк болгаш туристи башкыларның чыыжы ийи дугаар эргеш турары бо. Бо чылын аймаа-бойдустуң байдалы нарын, арттарда, сыныарда хар улугдаа бол, «Туриада — 95-тиң» киржикчилери бергезиниң, ыраанын талазы-биле аңгыаңгы чадалыг туристи маршруттарны әрткеннер. Апрельдің 27-28 хүннеринде аныяк аян-чорукчулар Бай-Тайга кожуунун төвү Тээлиге, суму төптери Шүй, Бай-Тал суурларга чыглып келгеш, туристи кокпаларже удаа-дарта үнүпкеннер.

Оларның мурнунда берге, нарын кокралар, ажар артсын, кежер хемнер дээш, чүнү чок дээр. Кызыл хоорайның 9 дугаар школазындан база ол ышкаш Кызыл кожуунун Сукпак, Баян-Кол школаларының аныяк аян-чорукчулары бо одуругларының авторунун киржилгезиниг-биле туристи маршруттуу Шүй-Аксы суурдан эгелээш, Барлык өрү өскептивис. Маршруттун төпер чери Шүйнүң оң талакы адыры, каас, чараш Манагаты хемнин аксы. Барлыкты өрү өскээри амыр эвес болду. Хемнин дожу дүшкениниң ол-бо талакы эриктерже каш-даа чүктенчип турган, кежер ужурга таварыштывыс. Ынчан чорааш чурумалдыг, каас, чараш Тоолайлыг хемге келгеш, оон өрү өскептивис. Чедер черивис кадыр, кызаа Дүзе хем. Бо хемнер дээрге кайгамчык чараш, бай-байлак. Ховар дээн дириг амытаннар; ирбиштин, те-чуңманын, уларның чурту. Янзы-бүрү эм оттар, балык-байлаң-биле байлак. Аян-чоруувустун үезинде бо черде аныылдап, чурттап, сарлык, өшкү малдан чоруур, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, ажылчын, ачы-менчи кижилерге ужуражып, оларнын-биле хөөрежип, солун чугаазын дыннап чордувус. Дүзеден чорупкаш, оруувусту уламчылап, Балыктыг хемче чоруптувус. Бо база-ла онза чараш хем. Кайнаар-даа көөрге, ак баштыг меңгилерлиг кадыр-каскак сыннар, бо девискээр бистиң Тываның эне бедик черлеринге хамааржыр. Балыктыгның бажынга кээп хонгаш, әртенинде Кызылдың 9 дугаар школазының өөреникчилери Сарыг-оол Кара-Салович Мөңгениң удуртулгазы-биле улуг Мөңгүлекче үнери-биле чоруттулар. Мөңгүлек дээрге Мөңгүн-Тайганың соонда Тываның 2 дугаар бедик чери, бедии 3574 метр. Арткан 2 болук Үш-Оваа артче чоруптувус. Чедер черивис Маганаты хемниң бажынче кирер. Арт кырынга хар бо чылын улуг болганындан хөй үени чидирее-даа, хонар дээн чериваске менди-чаагай чедип келдивис. Май 7-де шупту туристи болуктер Маганаты аксынга чыглып келгеш, «Туриада-95»-тиң түңнелин үндуруп, оон хаашкынын солун байдалга әрттирген бис. «Ең эки туристи аян-чорук» деп маргылдаага Ак-Довурак хоорайның аныяк аян-чорукчулары (удуртукчузу В. К. Ооржак) 1-ги черни алганнар. «Чадаг туризмнин техниказы» деп маргылдаага Шүй ортумак школазы (удуртукчузу Д. Х. Сурун) шылгараннар. Чаа әгелеп чоруур аян-чорукчуларны туристернин одуруунга хүлээп алганынга турааскаатканы оюн-баштак көргүзүг кончуг солун болган. Туристи маргылдаалар аныяк мөгелерин хүрежи-биле доозулган. Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктин аныяк мөгелери хүрешке шылгарап, шаннадлыг черлерни ээлээннер. Ниитизи-биле «Туриада-95»-ке республиканың аңгы-аңгы кожууннарынан 185 аныяк туристер, 38 туристи башкылар киришкен. Мону алгаш көөрге, бистиң республиканың школаларында туризм болгаш чурт-шинчилел ажылы рынок дижиривис үешагның бергезинге, акша-копеектин чедишпезинге алыспайн, улам хөгжүп орары илдең. Ырак-узак Танды, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннарның башкыларының, өөреникчилерини Бай-Тайгага чедип, туриадага киришкени мону долузу-биле бадыткап турар-дыр.

Юрий ХЕРТЕК.

Аныяк аян-чорукчулар төвүнде киллис әргелекчизи.

Силерниң столуңарда

КАПУСТА ЭМНЭЭР-ДАА, ЧЕМГЕРЕР-ДАА

Шаг-дүптен бээр чон капустаны чүгле аъш-чем продуктузу эвес, а эм шынарлыг үнүш деп билир. Ону, чижээлээрге, атеросклероз эмнеп турар үеде аарыг кижиниң чеминге ыяап-ла киирер. Чүге дизе капустада чем волокнолары холестерин ылгалдырар бот-шынарлыг. Чүрек, бүүрек аарыгларында, подаграга база өт дашталыр аарыгларга удур дузалаар. Хоолулуу чавыс болгаш ооң составында углеводтарның үстерже шилчиирин эвээждедир тартрон кислотазы бар болгаш семириир аарыгларга удур эки салдарлыг. Оон аңгыда чигир диабеттиг, тырыктаар, эвээш кислотностуг гастриттиг кижилер чемге капустаны элбеди ажыглаар болза эки.

Капустаның чаа чулуу улуг-хырынның болгаш чоон шойүндүнүң оюлганнаар аарыгларынга, гастриткe, колитке, холециститке, шойүндүлер атониязынга, диабетке, бүүректер болгаш сидик ылгаар оруктар аарыгларынга, гиповитаминозка удур дузалыг. Капуста чулуун чигирлеп алгаш ижергe, чөдүлдү божадыр, ону курраг болдурбас. Ынчангаш эмчилер ындыг чулукту бронхиттеп турда, аарыг кижиге сүмелеп турар.

Белеткээн чулукту шил, баалыңныг азы шаажын савага куткаш, соодукчуга шыгжаар. 2 хонуктан әрттир шыгжаар болза, эм шынары чиде бээр. Хүн бүрүде үш катап, чем мурнунда 20-30 мин. бурунгаар 1 стаканны ижер. 1 литр чулук белеткеп алырынга 2 кг капуста херек.

Улусчу медицинаныы-биле алыр болза, чаа капустаның бүрүлериниң хеггеш, дагаа чуургазының ак (шилдегер) чери-биле холуп алгаш, хоочураан оюлганга, экземага, өртеңге, ирицниг балыгга чаар.

Капуста бүрүзүн калбаа-биле аарышкылыг черлерге ораай тудуп салырга, аарышкы намдаар. Шак ынчаар мастопатияны, ыжыкты, ажык балыгны, өртенни, доңган черни эмнээр. Хан кучукталган черлерге болгаш сыйылган сөөк кежинге база капуста бүрүзүн чыпшыырар.

Ам ажыктыг сүмелерден берээл.

Улуг-хырын оюлганынга. Ак өзектиг капустаның чаа чулуун чылыдып алгаш, хүнде 3 катап чем мурнунда 20-30 мин. бурунгаар чартык стаканны ижер. Ынчаар 40 хонук эмненир.

Чем хайыдырар органнар аарыгларынга. Чулукту чылыдып алгаш, азы дузаан капустаның суун хүнде 3 катап, чем мурнунда 30-40 мин. бурунгаар 1 стаканны ижер.

Уйгу келбестээнде. Ындыг чулукту удуур бетинде 40-60 мин. бурунгаар 1 стаканны ижер.

Баш дүгү дүжер азы дүк адырарын турар болза, хүннүң-не капуста чулуубиле баш кежин дүрбүүр. 3-4 неделя дургузунда ынчаар эмненир. Түңнел тергиин болур.

• • •

Ристиг капуста. Капустаны согуна-биле бузурнуктурүпкаш, аңаа аңгы хайындырган ристи, үсту, дусту немээш, база катап бузурнуктурар.

Капусталыг мүн. 2 согунаны, үүреди хээп каан капустаны, 2 морковьту үске хаарар. Ол бүгү чымчап, белен болу бээрге, суг куткаш хайындырыптар. 2 улуг шопулак ишти далганы база 1/2 аяк ишти гречка крупазын үске хаарыпкаш, ону мүнче урар. Ооң соонда база катап гречка чымчааже хайындырар.

Капуста бүрүлеринде гречиха. Гречка кадыын хаарган согуна, дус база тарымал тоорук чеми-биле холуур. Капуста бүрүлерин чугаш, бүрү бүрүзүнүң иштинге демги кадыңарны ораар. Ооң соонда ону 15 мин. дургузунда буска быжырар. Болган чемге соус холуур.

Бузурнуктурган капуста. Согунаны алдынналчак кылдыр үске хаарар. Аңаа үүреди хээп каан капустаны холуур. Ооң соонда бузурнуктур буска тургузупкаш, томат салгаш, бичии-бичии кылдыр хээп каан мөөгүнү, амдан киирер холуксаларны немээр.

Парлалгадан.

«АЗИЯ ТӨВҮ» ШАННАЛ ДЭЭШ

Россияның спортчу хүреш федерациязы, Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди

Хостуг хүрешке

«АЗИЯ ТӨВҮ»

шаннал дээш делегей чергелиг турнирни май 26-28-те әрттирер.

Россия Федерациязының республикаларының, крайларының, областарының, Моолдун, ХКД чурттарының командалары киржир.

Әрттирер чери: Кызыл хоорайның «Хүреш» стадиону.

Эгелээри хүннүң-не 10.00 шакта.

Спонсорлар болур күзелдиг организациялар, бүдүрүлгелер, совхозтар, коммерция тургузуглары Тыва Республиканың Спорткүркомуңга (Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 25) кээр азы 3-80-11, 3-72-37 телефоннар дамчыштыр харылзажыр.

Хостуг хүреш талазы-биле турнир төнерге, **май 28-те, 13.00 шакта тыва хүрешке** хууда бирги чер дээш маргылдаа болур.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ ИЛИЫСЫЛАЛДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ!

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы болгаш республикада Ургларның техниктиг чогаадылга төвүнге улуг Тиилелгенин 50 чыл оюнга турааскаткан өөреникчилерниң боттарының холдары-биле кылган ажылдарының **ДЕЛГЕЛГЕ—ЯРМАРКАЗЫ** май 27-28-те 10 шактан 15 шакка чедир әртер. Силер бүгүдени чалап тур бис!

Болур чери: Тыва эки турачылар кудумчузу.

КИНО

МАЙ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Озалдыг хайгаараашкын» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда. **Видеозалга:** «Бланкмэн» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ынакшаан тоянчы» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сокровища Монте-Кристо» 15.00, 17.30 шактарда.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының № 1 истелге черинин төөгүзүнде бир-ле дугаар — ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР ОРГАННАРЫНЫҢ 70 ЧЫЛ ОЮНГА ТУРАСКААТКАН ачы-буян марафону болуп әртер.

Кожууннарның чагырга даргаларын, совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчуларын, херек адаанда чыдар улустуң чоок кижилерин, төрелдерин, республиканың чонун ачы-буян марафонунче чалап, идепкейлиг киржиринче кыйгырдывыс!

Марафонну әрттирип турар сорулгазы — тус албан черинин ажылдакчыларының эрге-хоойлу, социал камгалалын, херек адаанда олуруп турарларны амыдырал байдалын хандырары, эмчи дузазын чедирер аргаларын экижидери, күрүне, хөй-ниити организацияларның, чоок кижилерниң, төрелдерниң деткимчези-биле корум-чурум, эргехоойлу сагылгазын күштелдиреринче угланган.

Кызыл хоорайның болгаш кожууннарның албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, чоннуң көргүскени кандыг-даа хевириниң ачы-дузазын дорт үстүнде айыттынган сорулгаларже киириштирер дээш № 1 истелге черинин ажылжинге амыдыралынга дөгүм болуру-биле ачы-дузаларны улуг сеткил ханыышкын-биле хүлээп алыр бис.

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ 1995 ЧЫЛДЫН МАЙ 26-ДА, 16 ШАКТА «ОТЧУГАШ» КИНОТЕАТРГА БОЛУП ӘРТЕР.

Марафоннуң агар саны: РКЦ Национал күрүне банкызы ПЯ ИЗ-12/1.

Марафон бүдүүзүнде:

май 25-26 хүннеринде 8 шактан 16 шакка чедир № 1 истелге черинин удуртукчулары хууда айтырыгларлыг хамаатылар-биле ужуражып, хүлээп алыр;

май 25-26 хүннеринде ажыл-агый хандырылгазында ажылдап турарлар-биле болгаш шиитке-ли күштүг бооп әгелээннер-биле немелде ужуражылгаларны чөпшээреп турар;

тус черде херек адаанда чыдар кижилернин чоок кижилеринден, төрелдеринден май 22-ден әгелээш май 26-нын хүнүнге чедир немелде дамчыдылгаларны хүлээп ап турар;

май 25-27 хүннеринде хөй-ниити организацияларының болгаш шажын черинин төлээлери-биле ужуражылгалар әртер.

ТУРАСКААЛДЫ АЖЫТКАН

Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы Салчак Даржаевич Данзын-оолдун хөрек турааскаалын (ол бистиң аравыста чок) төрүттүнген, өскен, ажылдап, чурттап чораан чери Бай-Тайга кожуунунун Кызыл-Даг суурунун Культура бажыңының чанынга тургускан.

Дайынга эрес-дидими-биле тулчуп чораан, бир буду чок инвалид, ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг, ынак ачазының адын мөңгежилери-биле турааскаалды кылырын эки турачының оглу Семис-оол Данзын-оол шиитпирлээн. Орта үндүрер чарыгдалдарны ол бодунга алган болгаш ону кылыр ажылхеректи организастаан. Турааскаалды көксүмээр өңнүг гранит даштан кылган, ол биче эвес, кижинин ийи хемчээли хире бар. Скульптор Товариштай Ондар турааскаалдын төлевилелин чогааткаш, ону кылган.

С. Д. Данзын-оолдун хөрек турааскаалын тургузуп, ажыларынга кожуун болгаш суму чагыргаларының удуртукчулары, суурнун чурттакчылары, эки турачының кадайы Оюу Чаш-ооловна Данзын-оол, оглу Семис-оол Данзын-оол болгаш өске-даа чоок төрелдери киришкен.

Бистиң корр.

ЧАРЛААЛДАР

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы болгаш педагогика билиглери сайзырадырының институту дараазында ажылдарга кирер күзелдиглерниң аразынга **КОНКУРСТУ** чарлап тур.

Национал өөредилге сайзырадырының әртемшинчилел киллдизи:

— этнопедагогика болгаш этнопсихология кафедразынга кол әртем ажылдакчызы, улуг әртем ажылдакчызы;

— тыва школага орус дыл болгаш литературага башкылаашкынының кафедразынга кафедра эргелекчизи;

— тыва дылдын болгаш литературанын кафедразынга улуг әртем ажылдакчызы;

— төөгү болгаш этнография кафедразынга кол әртем ажылдакчызы;

— әртем шенелде ажылдар кафедразынга эргелекчи, кол әртем ажылдакчызы, улуг әртем ажылдакчызы херек бооп турар.

Эргем-методиктиг киллдиске:

— мергежил-билиг бедидериниң кабинединге тыва школага орус дыл башкылаашкынының методизи, тыва дылдын методизи, эге школалар талазы-биле методист, биология-химия методизи, күш-ажыл кичээлдериниң методизи;

— аттестация чорудар ажылдыг кабинетке эргелекчи;

— дефектология кабинединге ортумак болгаш улуг школаларның дефектолог методизи.

Медээ-парлалга ажылынын киллдизи:

— эргелекчи, инженер, корректор, техниктиг редактор, өөредилге-методиктиг литература-биле ажылдын методизи, авторлар биле ажылдын методизи. Электрон-санажылга техниказынын инженер-программизи кижи.

Биллериишкиннерни 1995 чылдын июнь 5-ке чедир Өөредилге яамызынга азы институтка хүлээп ап турар.

Ажылга хүлээп алыр чуруму болгаш акша төлевири дугуржулга ёзугаар болур.

Конкурска киржир күзелдиглерден негелделер:

— шилип алган ажылының аайы-биле әртемшинчилел ажылы ийикпе азы әртем-методиктиг ажылдын уран аргаларын, янзы-бүрү хевирлерин кайы хире билирин бадыткап, шынзыдып көргүзер;

— электрон-санажылга техниказы-биле ажылдап билири;

— өөредилге-методиктиг литература парлап үндүрер ажыл-биле таныш, дуржулгазын барымдаалап көөр.

Конкурс киржикчилерини шилилге шылгалдазы 1995 чылдын июнь 14-те, 13 шакта Өөредилге яамызынын 211 дугаар кабинединге болуп әртер.

УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАЛГА

Өвүрнүн Солчур ортумак школазынын 1975 чылда доозукчуларын, башкыларын май 25-те 10 шакта школа чанынга чыглып, ужуражырынче чалап тур.

Эрзин кожууннун электри болгаш федералдыг почта белдирлериниң коллективи **күш-ажылдың болгаш харылзаа ажылының хоочуну**

Самаа Одиновна НОРДУПТУҢ

60 харлап чораан, хенертен мөчээнин дыннатпышаан, оон өг-булезинге, ургларынга болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс, улуг акывыс **Салчак Шогжалович ШОЖУЛ** май 20-де 74 харлаан. Меңги-харлыг Мөңгүн-Тайганың оглу арга-әзимниг Тожуга хөй чылдарда чурттап, уран-шевер холдары-биле тудугжулап, чазаныкчылап, уран чүүлге идепкейлиг киржип келген.

Улуг өгбевистиң төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, омак-сергек, чазык чанын салбазын, ург-дарыының, ха-дуңмазының аразынга ам-даа хөй чыл чурттаарын күзедивис.

Урглары, ургларының урглары, дуңмалары.

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс, честевис **Иван Херелович ТУВЕКЕЙ** май 25-те 60 харлаар. Ачавыстың кылып келген ажыл-ижи биске чоргааранчыг болуп, арат чонунга бүгү назынында ак сеткилдиг орук-тудуг черинге ажылдап келгени бисти өөртүп чоруур.

Эрес-кежээ, олут орбас, төрелзек, биче сеткилдиг, дузаргак, ажы-төлге ынаа-биле ылгалдыг, онзагай бүдүштүг кижилерниң бирээзи боор бистин ачавыс чөленгииживис бооп чоруурунга чоргаарланып чоруур бис.

Эргим, ынак ачавыска, честевиске төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, өлчей-кежиктиг ам-даа хөй чылдарда чурттаарын күзедивис.

Урглары: Монгуш Оксана, Куулар Оксана, Лена, Эмма, оолдары Омак, Коля, Костя, ургларының оолдары Доржу, Саша, Андрей, күдээлери Леонид, Геннадий, Саша, чуржаттары Наташа, Маруся, өөнүн ишти Екатерина Доржуева.

Бистин эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс **Светлана Васильевна МАЙДЫР** май 24-те 50 харлаар. Ол 32 чылдар дургузунда чүгле садыг шугумунга — Өвүр, Тес-Хем кожуннарынга база Садыг яамызынга — бухгалтерлеп, экономистеп ажылдап чоруур. Авазыс онаашкан ажылын эки билири-биле, эш-өөрүнге эптиг-ээлдээ-биле хөйнүн хүндүткелин чаалап алган. «Хереглекчилер кооперациязынын тергиини» деп хөрек демдээнин, «Күш-ажылдын шалыпчызы» деп аттын чангыс эвес удаа әлилекчизи, хөй хүндүлел бижиктер-биле база шаннаткан.

Светлана Васильевна — үш кыстын, бир оолдун эргим авазы, үш бичии чаштарның энерелдиг кырган-авазы.

Хүндүткелдиг ававыска, кырган-ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чараш хүлүмзүрүү кезээде чайынналып чоруурун күзедивис.

Ургларының ачазы, урглары: Саулэ, Санда, Салима, Салим, күдээлери: Эрик, Алдын-Херел, ургларының урглары Сайсуу, Сылдыс, Алдар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлаакчызы), А. Ь. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орлаакчызы), Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлаакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлаакчылары — 3-45-93.

КИЛЛДИСТЕР: политиклер амылыралы — 3-34-19; 3-34-98, улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; чедзе ажыл-агый — 3-36-82, чарлал киллдизи — 3-34-57, культура өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93, чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23, үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса ыыт информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужу дугаазының сагылдаалынга контроль болгаш бүрүткеттинген Тыва девискээр әргеелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саналары болгаш өске-даа фактылары дөгүлдүгүлери дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 15.937. Индекс 54240. Чагыг № 35—361.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.